

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Bakalářská práce

Eliška Farová

Zemědělské útulky v letech 1940–1960

The Agricultural Shelters between the years 1940–1960

Poděkování

Na tomto místě bych velmi ráda poděkovala všem, kteří mi pomáhali při vzniku této práce. Největší díky patří obzvláště doc. PhDr. Janu Randákovi, Ph.D. za odborné vedení a pomoc s výběrem tématu. Dále bych ráda poděkovala všem diskutujícím z bakalářského semináře doc. Randáka, kteří mi při diskusích pomohli se podívat na téma mé práce z různých úhlů. Poslední díky pak patří mé rodině za jejich podporu v mém studiu.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 11.8.2021

Klíčová slova

Děti, dětské útulky, předškolní výchova, venkov, vzdělávání, zemědělství, zemědělské útulky, ženy, žně, žňové útulky

Keywords

Agriculture, agricultural shelters, children, countryside, education, harvest, preschool education, women

Abstrakt (česky)

Bakalářská práce se zabývá dosud neprobádaným tématem dětských zemědělských útulků v období let 1940–1960 na československém převážně venkovském území, se zvláštním důrazem na léta 1945–1955. Práce je rozdělena na dvě části. V první je stručně představena historie útulků a jejich funkce coby součásti předškolního vzdělávání a výchovy. Druhá část se zabývá rozličnými aspekty a funkcemi, jež zastávaly, respektive které jim mohou být připsány. Velký důraz bude položen zvláště na jejich hospodářskou funkci a funkci sociální, v níž lze identifikovat výrazný a dnes možná přehlížený hygienicko-zdravotnický aspekt. Hlavním cílem práce je představení multifunkčnosti zemědělských útulků nahlížené optikou sociálních dějin a biopolitiky a poukázat na skutečnost, že zařízení na první pohled vypadající jako obyčejná, mohla mít dalekosáhlý význam.

Abstract (in English)

This bachelor's thesis deals with a so far unexplored topic of children's agricultural shelters, which existed in the period of 1940-1960 and were located mostly in the Czechoslovakian countryside. Particular emphasis is given to the period between the years 1945-1955. The work is divided into two distinct parts. The first part deals the history of shelters and their role in preschool education is explored. The second part is concerned with various aspects and roles the shelters held, and the roles that might have been assigned to them throughout history. Great emphasis is placed on their economic and social roles. In these roles the author points out the often overlooked significant hygienical and medical aspects. The main goal of this thesis is to show the multiple functions of agricultural shelters through the perspective of social history and biopower/biopolitics and to point out the fact, that a seemingly ordinary facility can have far-reaching consequences.

Seznam zkratk

JZČZ	Jednotný svaz českých zemědělců
JZD	Jednotná zemědělská družstva
KNV	Krajský národní výbor
MěNV	Městský národní výbor
MNV	Místní národní výbor
NA	Národní archiv
OPM	Okresní péče o mládež
SOkA	Státní okresní archiv
ZNV	Zemský národní výbor

Obsah

Úvod.....	8
1. Historie útulků	14
1.1. Historie od 19.stol. až do roku 1940	14
1.2. Historie od roku 1940 až do roku 1978.....	18
2. Zřízení a zřizování útulků.....	22
2.1. Založení.....	23
2.2. Trvalé útulky	26
3. Personál útulku	29
3.1. Pěstounka	29
3.1.1. Kvalifikace.....	30
3.1.2. Kurzy pro pěstounky zemědělských útulků.....	34
4. Funkce zemědělských útulků	38
4.1. Hospodářská funkce	39
4.2. Politická funkce.....	42
4.3. Zaopatřovací funkce.....	48
4.4. Funkce výchovně-vzdělávací	49
4.5. Sociální funkce.....	50
4.5.1. Hygienický aspekt zemědělských útulků – 1948.....	52
Závěr	60
Seznam pramenů a literatury	65

Úvod

V Hrádku nad Nisou, v obci tehdy s necelými 7 000 obyvateli,¹ byla 23. července roku 1946 vydána vyhláška s prostým textem „21 července 1946 byl otevřen v Hrádku nad Nisou v Schubertově vile „Žňový útulek“. Přihlaste proto do něj děti od 1 do 6 let. O ošetření a stravování je postaráno. Maminky, svěřte nám své děti!“.² Podobných vyhlášek nebo zpráv hovořících o otevření žňových útulků bychom ať už v úředních pramenech či periodickém tisku našli několik. Co konkrétně to však znamenalo?

V první polovině 20. století na českém, později československém, území vedle mateřských škol fungovaly různé opatrovny a jesle, nazývány často opatrovny pro kojence a batolata. Vznikaly zde i útulky pro děti zaměstnaných matek, později nazvané žňové nebo zemědělské, které se v 40. a 50. letech stávají skoro až nepostradatelnou součástí československého venkova a přinejmenším z důvodu jejich četnosti představovaly dobový fenomén, nutno předeslat, že z badatelského hlediska velmi zajímavý. Právě tyto útulky budou tématem předkládané práce.

Jednalo se o předškolní zařízení pro děti většinou ve věku 2–6 let.³ Jejich primární účel byl víceméně jasný a prostý. Zřizovaly se v místech, kde nebylo pro dostatečný počet dětí výhodné otevřít mateřskou školu, ale zároveň bylo nezbytné zajistit dětem dozor, aby se matky mohly účastnit zemědělských prací v době, kdy bylo jejich pracovní zapojení nejvíce potřeba. Hovoříme tedy hlavně o období žní a sklizně okopanin jako byla řepa nebo brambory. Nešlo nicméně pouze o práci na poli, útulky byly určeny i matkám pracujícím v živočišné či zpracovatelské výrobě.⁴

Charakteristická je pro tato zařízení především již naznačená sezónnost, tj., že ne vždy fungovaly celoročně, nýbrž byly provozovány v období pozdního jara až podzimu, kdy se zemědělské práce vykonávaly. Zřizování zemědělských útulků pro děti rodičů, obzvláště

¹ Populace – Hrádek nad Nisou – Analytická část. *Object moved* [online]. Copyright © 2000 [cit. 04.05.2021]. Dostupné z: <http://www.hradek.eu/page.aspx?zaz=2122-2672>

² Státní okresní archiv Liberec (SOkA), fond (f.) Městský národní výbor (MěNV) Hrádek nad Nisou, karton (k.) 163, Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Vyhláška z 23.7.1946.

³ V některých případech mohly být přijímány i děti od dosaženého 1. roku. Například za protektorátu útulky takto malé děti přijímaly: *Lidové noviny*, 7.9.1940, roč. 48, č. 454, str.4. Bylo tomu tak ještě v roce 1946: SOkA okresní archiv Semily, f. MěNV Rokytnice nad Jizerou, k. 55, Zemědělské útulky 1945–1946, Zemědělské útulky v roce 1946 – přípravné práce, 4.4.1946. V roce 1947 byla vydána Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřizování a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948, která určovala útulky jako zařízení primárně pro děti od 2 let, dítě mladší tohoto věku, ale starší 1 roku mohlo být přijato pouze za podmínky, že již umělo chodit a odchod matky do zaměstnání se považoval za neodkladný: SOkA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k.1963, Zemědělské útulky a jesle 1946–1976.

⁴ Za protektorátu byly útulky například určeny i pro děti drobných venkovských živnostníků a řemeslníků: *Lidové noviny*, 8.5.1941., roč. 49, č. 231, str. 4. V některých případech se provozovaly i při menších podnicích a továrnách. Převážně ale šlo o sepětí s venkovem a zemědělským prostředím.

matek, pracujících v agrárním sektoru z nich tak činí záležitost hlavně venkovského prostředí, třebaže jich několik bylo založeno i v okrajových městských částech např. Brna, Prahy nebo Olomouce. V těchto částech rovněž převažovaly osoby zaměstnané v zemědělském odvětví nebo při průmyslových zpracovatelských podnicích.

Pojem útulek rozhodně není neznámým. Ačkoliv nám dnes implikuje odlišný význam, kdy jej spíše spojujeme s útulky pro zvířata, ještě ve 20. století byl spjat se sociální péčí. Tehdy útulky byly instituce, jak státní, tak soukromé nebo církevní, jejichž primární funkcí bylo pomáhat znevýhodněným nebo právě dětem. Existovaly například útulky pro svobodné matky, opuštěné děti, nemocné nebo chudé, jež měly za úkol zlepšovat životní postavení jejich uživatelů. Právě sociální charakter představoval pravděpodobně důvod, proč se název přenesl na instituce, o kterých bude v práci pojednáváno.

Ještě před druhou světovou válkou se můžeme setkat s prázdninovými útulky nebo s útulky pro děti chudých dělnických rodičů. Účelem těchto zařízení bylo ulehčit matkám starosti o děti a umožnit jim docházet do zaměstnání, jelikož počet mateřských škol byl v této době stále nízký. V zmíněném případě útulky fungovaly převážně v městském či příměstském dělnickém prostředí. Zemědělské útulky důsledně spjaté s agrárním prostředím vznikly de facto až v roce 1940.⁵ Uvedený rok bude tvořit i počáteční, respektive výchozí bod této práce.

V roce 1940 bylo z velké části v rámci protektorátní, válkou a okupací ovlivněné, politiky nutné zajistit fungování zemědělství, které představovalo jeden z klíčových hospodářských sektorů. Zároveň vyvstala komplikace, že s podepsáním Mnichovské dohody, okupací českého území a zřízením Protektorátu Čechy a Morava zaniklo mnoho českých mateřských škol, zvláště v pohraničí, a byl vydán zákaz zakládat nové.⁶ Jednoduše, základní síť zařízení pečujících o předškolní děti nedosahovala dostatečné hustoty. Na venkově byla z toho důvodu péče o děti svěřována často starším prarodičům či sourozencům, případně zůstávala matka s dětmi v domácnosti. Takové uspořádání ale mohlo vyplývat i z konzervativnosti venkova než z chybějící mateřské školy. Nicméně nedostatek školek a zároveň požadavek lidské pracovní síly si žádaly řešení. Proto nejspíše protektorátní vláda přistoupila k zřizování zemědělských útlků, které měly oba problémy pomoci řešit. Zároveň se jednalo o zařízení s významným sociálně-zdravotním posláním, jak bude ještě v práci ukázáno.

⁵ Vznik zemědělských útlků jako nového zařízení zmiňuje například časopis *Venkov*, 16.11.1940., roč. 35, č. 270, str.3 a 29.3.1941., roč. 36, č.75, str. 8.

⁶ BARTUŠKOVÁ, Marie. *Pedagogika předškolního věku: učební text pro pedagogické školy, obor učitelství na mateřských školách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1970. Učebnice pro pedagogické školy, str. 62. Před podepsáním Mnichovské dohody v roce 1938 byl počet mateřských škol v českých zemích 1587, po podepsání se kvůli zániku škol v pohraničí snížil na 580, pak sice začal opět stoupat, ale do počátku okupace a vydání zákazu dosáhl jen počtu 941: Tamtéž, str. 62.

Úspěch útulků byl zaručený, neboť zakládání těchto zařízení vycházelo z opravdové potřeby rodičů. Není divu, že našly uplatnění i po konci války v roce 1945, kdy se obnovené Československo ocitlo ve fázi budování nového státu s nedostatkem pracovních sil v zemědělství.⁷ Únorový nástup komunistické strany k moci spojený s transformací státu včetně hospodářství popularitu útulků takřka neovlivnil. Bylo tomu právě naopak, v období po roce 1948 totiž můžeme hovořit o boomu útulků, který ustoupil zhruba s rokem 1960. Jak útulky fungovaly, jak vypadaly, jak se zřizovaly či lišily od ostatních předškolních zařízení, bude již předmětem zájmu samotné práce.

Z chronologického hlediska se těžiště předkládané studie bude nacházet v období let 1945–1955. Původním záměrem bylo postihnout detailněji období širší v letech 1940–1960, avšak torzovitost pramenů let válečných a pozdějších 50. let či jejich případná nespolehlivost mě přiměly prvotní zájem přehodnotit a výzkum časově zúžit. Práce se tak zaměřuje na relativně krátké období, ovšem zároveň na dobu, kdy se útulky těšily velké pozornosti. Přesto léta 1940–1945 a 1955–1960 ze zřetele zcela nepustím a minimálně se vždy pokusím nastínit fungování útulků nebo alespoň ukázat určitou změnu či komparaci.

Dalším specifikem je skutečnost, že zemědělské útulky měly převážně ulehčit práci ženám-matkám pracujícím v zemědělství. Otázka zemědělských útulků byla tedy nepochybně provázána s otázkou žen a ženské zaměstnanosti. Při procházení materiálů bylo až podivuhodné, jak moc byly útulky zmiňovány nejen společně s dětmi, případně s posílením a budováním zemědělství, ale velmi často, někdy zcela, s postavením ženy.

Většina novinových článků týkající se útulků z let 1940–1960 byla adresována právě jim. Snažily se matky nejen oslovit a přesvědčit o výhodách těchto zařízení, aby do nich děti svěřovaly, nýbrž je i vyzývaly, aby je samy pomáhaly zakládat nebo budovat. Role otců nebyla s útulky spojována vůbec, alespoň v mnou rešeršovaných pramenech. Výjimku představoval protektorátní tisk, jež častěji používal slovo rodič, nebo rodiče, přesto i tak jím většinou byly myšleny právě matky.

K tématu zemědělských útulků nebyla zatím vydána žádná odborná publikace ani studie. Nepodařilo se mi dohledat ani jeden titul z primární literatury, který by se věnoval výhradně tomuto tématu. O útulcích se sice dosavadní produkce zmiňuje, jedná se ale jen o drobné poznámky a stručné informace, které nejsou rozvedeny více než několika málo větami. Obsírněji se útulcům věnují pedagogické odborné publikace z normalizačního období určené pedagogickým školám, stále se však jedná o pouhé kapitoly – například *Pedagogika*

⁷ KALINOVÁ, Lenka. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945-1969*. Praha: Academia, 2007, str. 7. Autorka uvádí, že se počet zemědělských dělníků se snížil oproti 700 tisíc v roce 1937 na 110 tisíc v roce 1947.

Předškolního věku od Marie Bartuškové a kol. (několik vydání) nebo *Úvod do dějin předškolní pedagogiky* od Věry Mišurcové a kolektivu. Uvedené knihy zajisté mají svůj věk, přesto si myslím, že mohou posloužit přinejmenším v utvoření obrazu toho, jak na útulky tehdejšími tvůrci bylo pohlíženo, případně jaký přístup k dětem převládal, což je pro práci zásadní.

Vzhledem ke skutečnosti, že k útulkům bude v práci přistupováno hlavně jako k tématu z oblasti sociální politiky a bude nutné jejich zasazení do kontextu doby rodícího se sociálního státu, byla mi velmi nápomocnou a podnětnou kniha od Jakuba Rákosníka a Radky Šustrové *Rodina v zájmu státu*, podobně i kniha opět Radky Šustrové *Zastřené počátky sociálního státu*, která zároveň práci poskytuje jakési konceptuální východisko v podobě foucaultovské biopolitiky. V otázce žen byla velmi podstatná kniha Denisy Nečasové *Buduj vlast – Posílíš mír*. Velkou inspiraci poskytla práce americké historičky Tary Zahrové *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in Bohemian Lands 1900-1948* ukazující přístup úřadů a státu k dětem.

Co se pramenné základny týče, ani ta nebyla bohužel příliš rozsáhlá. Zemědělské útulky se v jednotlivých archivech, v případě této práce v jednotlivých pobočkách Státního okresního archivu Litoměřice (SOkA Litoměřice),⁸ počítají na pár jednotek kartonů, někdy se jednalo pouze o jedny archivní desky. Přičemž dané prameny byly relativně torzovité a neuspořádané. I přesto však poskytující pro tuto chvíli dostatečný vhled do tématu. SOkA Litoměřice jsem zvolila jednak z důvodu, že obsahují materiály z kraje, který byl z velké části zemědělský (Roudnicko, Litoměřicko) nebo obsahoval malé průmyslové podniky, při kterých se útulky vyskytovaly (Liberecko). Navíc se jednalo o region zasažený vysídlením německých obyvatel, tudíž zde byla potřeba získání pracovních sil v porovnání s vnitrozemím akutnější. Prostřednictvím dokumentů z těchto archivů se pokusím o jistou sondu do vytyčeného území a života zdejších obyvatel. Velmi užitečný byl dobový tisk, který alespoň částečně reflektoval postavení útulků ve společnosti a utvářel jejich obraz ve vztahu k veřejnosti.

Z krátkého výčtu literatury k tématu je tedy skutečně zřejmé, že zemědělské útulky jsou dosud málo prozkoumaným jevem. Přitom se jedná o instituce, které obzvláště v 50. letech působily na nemálo osob ve formativním, citlivém věku. Umožnily zvýšení zaměstnanosti žen, doplňovaly teprve se utvářející síť předškolních vzdělávacích zařízení, plnily sociální funkci a určitým způsobem zasahovaly do života venkova a jeho obyvatel a spoluutvářely jeho podobu. Myslím si, že zabývat se tímto tématem by mohlo zaplnit jednu

⁸ Konkrétně se jedná o archivy SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, SOkA Semily, SOkA Liberec.

z mezer v dosavadním poznání (organizace) života venkova ve zmiňovaném období v kontextu státních zájmů a preferencí.

Cílem této práce se tak stává nejen popis působení zemědělských útulků včetně funkcí a legislativních milníků, ale i nastínění jejich vlivu, který jim lze ve venkovském prostředí přisoudit. Je otázkou, zdali se jednalo o komplexní multifunkční instituci, která mohla sledovat a naplňovat vyšší cíle jako například emancipaci venkova nebo ideologické působení nacistického okupačního a posléze především komunistického režimu na malé děti, nebo se jednalo pouze o určité „hlídárny“⁹ dostatečně suplující roli postupně zřizovaných mateřských škol, aniž by však měly výraznější výchovný vliv.

Práce je rozdělena do dvou částí. V první z nich popíšu samotné fungování útulků včetně částečného nastínění jejich historického vývoje. V druhé části bych ráda představila funkce útulků a jejich prostřednictvím ukázala, jaké místo ve společnosti zastávaly. Takto zvolená struktura má své opodstatnění – považuji totiž za důležité nejprve znát, jak útulky fungovaly, jak probíhala jejich správa a jaký byl jejich charakter, abych se teprve poté mohla zaměřit na jejich společenský význam. Shledávám též takovéto členění mnohem přehlednější. Práce ponechává stranou otázku útulků na Slovensku, jednak kvůli nedostupnosti dokumentů a jednak z důvodu, že jich zde bylo několikanásobně méně.¹⁰

Práce bude založena obzvláště na analýze a interpretaci pramenného materiálu tvořeného oběžníky a vyhláškami přicházející z centra na okresní a místní národní výbory, úřední korespondence a zpráv ze schůzek výboru, dále článků z dobového tisku, a kde to zdroje dovolí i komparaci jednotlivých období. Konkrétněji se pak práce zaměří na vyzvednutí hlavních problémů, otázek a milníků, neboť to považuji za cestu, která zřetelně vykreslí podstatu zařízení a jejich postavení. V kapitolách věnujícím se funkcím a zdravotně-hygienickému aspektu jsem se v práci nechala ve svém pohledu inspirovat konceptem biopolitiky, jak jej líčí a hlásí se k němu ve své práci Radka Šustrová. Ta užívá definic biopolitiky ve smyslu forem moci působících v sociální sféře s cílem disciplinovat, racionalizovat a zajišťovat systém ve společnosti – jde o strategie státu, jak kontrolovat a usměrňovat populaci.¹¹ Práce se tedy pokouší představit útulky jako součást vládnutí a organizace společnosti se zájmem o zdraví, životní styl a výchovu dětí ve státní prospěch.

⁹ Ačkoliv se jedná o slovo nespisovné, bylo používáno dobovými aktéry jak v úředních materiálech, tak v médiích k vymezení se vůči postojům, že útulky představovaly jen místo s vykonávaným dozorem nad dětmi a nebyla jim vlastní jiná přidaná hodnota, například: *Stráž na Dyji*, r. 2, č. 24, 13.6.1947. Označení tak bude užíváno i v této práci.

¹⁰ Zde autorka vychází z údajů statistických ročenek vydávaných ve sledovaném období, obzvláště ze *Statistická ročenka Československé socialistické republiky*. Praha: SNTL, vydáváno v letech 1960–1989

¹¹ Již zmíněná práce ŠUSTROVÁ, Radka. *Zastřené počátky sociálního státu. Nacionalismus a sociální politika v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha: Argo, 2020, str. 26-27.

1. Historie útulků

1.1. Historie od 19.stol. až do roku 1940

Dříve, než se dostaneme k samotnému popisu zemědělských útulků je podstatné alespoň částečně nastínit jejich historický vývoj včetně vývoje předškolního vzdělávání na českém území, což nám umožní vnímat vznik útulků v kontextu doby. Jak bylo napsáno v úvodu, zemědělské útulky nevznikly z ničeho nic, ale ze zpětného pohledu spíše navázaly na existující instituce fungující na podobném či totožném principu, které se utvářely již před vznikem Československé republiky a dále se rozvíjely za první republiky.

Institucionální péče o dítě, jako školy nebo mládežnické organizace, měly před druhou světovou válkou na našem území relativně úspěšnou tradici. Ta u předškolní výchovy sahala už od teorií a děl Jana Amose Komenského, přes zákon z roku 1872, který dal předškolnímu vzdělávání legislativní rámec, až po vznik školek a jesliček velice blízkých těm dnešním v meziválečném období, které ve školním roce 1936/1937 zaopatřily na 104 600 dětí.¹² V meziválečné období dokonce existovala i silná iniciativa učitelek mateřských škol v čele s reformátorkami Idou Jarníkovou a Annou Süssovou, které usilovaly o jeho rozvoj a zlepšení.¹³

Historie vzniku předškolního vzdělávání by vydala na samostatnou práci. Na tomto místě se však pro stručnost spokojíme s tím, že se utvořilo v druhé polovině 19. století. Předškolní zařízení se poté do konce 19. století a následně i první polovinu 20. století rozvíjela a procházela značnými, někdy až zásadními změnami. Ať zařazením nebo naopak vyřazením určitých činností vhodných pro děti, zvýšením nároků na hygienu a vzděláním opatrovnic nebo určením náplně jejich působení. Velkých změn pak vzdělávání dosahovalo v tom, které instituce ho zajišťovaly. Už před první světovou válkou, na počátku 20. století a později v meziválečném období, fungovala různá zařízení pro předškolní děti. Byly zde jednak zmíněné mateřské školy, jesle, ale i různé opatrovny například pro chudou nebo nemocnou mládež, dětské kolonie nebo tábory. Dokonce se již setkáváme přímo s pojmem útulek.

¹² RÁKOSNÍK, Jakub a Radka ŠUSTROVÁ. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*. Praha: NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Knižnice Dějin a současnosti, str 80.

¹³ MIŠURCOVÁ, Věra, Dagmar ČAPKOVÁ a Jozef MÁTEJ. *Úvod do dějin předškolní pedagogiky: učebnice pro 4. ročník studijního oboru Učitelství pro mateřské školy na středních pedagogických školách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987. Učebnice pro střední školy, str. 64–65.

Stejně jako původ mateřských škol, i původ útluků můžeme hledat již v 19. století, kdy v jeho druhé polovině bylo vydáno částečně uvedené *Narřízení, vydané od ministra záležitostí duchovních a vyučování dne 22. června 1872 o zahradách dětských a ústavech jim podobných*.¹⁴ Nařízení, celkově upravující předškolní vzdělávání obsahovalo jednak část A – o zahradách dětských (dobové označení pro mateřské školy), část B – týkající se dětských opatroven, které měly sloužit pro tzv.: dělnické děti a část C – o ochravných neboli jesličkách, kam měly být děti umístovány „...z příčin humanitních onoho hledění, jehož jim rodiče poskytnouti nemohou.“¹⁵ Jak část o opatrovních, tak část o jesličkách v sobě kombinují principy, které později nalezneme u dětských útluků.

Stále nicméně ještě nemůžeme mluvit o útlucích zemědělských, které jsou hlavním předmětem této práce, jelikož nevznikaly přímo na venkově ani v rámci podpory zemědělství. Jednalo se sice o útluky určené dětem pracujících rodičů, ale šlo ponejvíce o děti továrních dělníků nebo děti, které by kvůli zaměstnání rodičů zůstaly doma nezaopatřené. Útluky, podobně jako jiná předškolní, školní i mládežnická zařízení, totiž měly v této době hlavně funkci sociální – zlepšování životní a mravní úrovně dětí a mládeže a jejich uchránění před bídou.¹⁶ Funkce hospodářská ve smyslu umožnění matkám docházet do práce byla tehdy podružnějšího charakteru. Na rozdíl od zemědělských útluků, které kromě funkce sociální měly i rovnocenně hospodářskou a částečně i výchovně-vzdělávací roli, jak ještě bude popsáno v další části práce. Další odlišnost spočívala v tom, že útluky byly určené jednak předškolním dětem, ale i dětem školním po vyučování.¹⁷ Jednalo se tudíž *de facto* o předchůdce dnešních družin.

Nejblíže se k zemědělským útlukům patrně přiblížily dětské tábory, které se pořádaly na venkově v letních měsících, kdy děti nedocházely do škol, s cílem je rozvíjet. Ještě blíže k nim měly tzv. prázdninové útluky, jejichž účel se víceméně shodoval s těmi, které později vznikaly na venkově. Například v roce 1917 vznikaly na českém Opavsku prázdninové útluky pro děti do šesti let, zřizovány byly Maticí opavskou v době pilných letních prací.¹⁸ Útluky pak často taktéž zaštiťovaly církve, charity či jiné spolky, iniciativa ze strany státu na zřizování je stále ještě oproti pozdějším letům relativně slabá.

¹⁴ Říšská sbírka zákonů 1848-1918. *Informační systém* [online]. [cit. 10.04.2021]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ Např.: *Lidové noviny*, 28.11.1924, roč. 32, č. 597, str. 2.

¹⁷ Např.: *Brněnské noviny*, 10.8.1914., roč. 1914, č. 182, str.4., kde je popsána péče o děti „zůstavši bez dozoru“. Dále např.: *Český učitel*, 16.1.1936., roč. 39, č.18, str. 220, kde se píše o útlucích pro nezaměstnaný dorost nebo i dříve *Český učitel*, 29.11.1934., roč. 38, č. 14, str.173, kde se zmiňují útluky pro přespolní mládež.

¹⁸ *Brněnské noviny*, 30.6.1917., roč. 1917, č. 147, str. 4.

Pozoruhodné se zdá, že po vzniku Československé republiky, ve 20. a 30. letech, útulkům mohl být přisuzován i určitý nacionální rozměr a mohly být primárně zakládány i z jiných než sociálních či ekonomických důvodů. Lépe řečeno – podle některých článků obzvláště z Národních listů se zdá, že k motivům pro zřizování mohly vedle zmíněných patřit i národně-politické. Jak dokládá ve své knize Tara Zahra, péče o malé děti, mládež a školství měla silné nacionální a národní konotace a výchova potažmo děti jako takové nikdy úplně nebyly, alespoň první polovinu 20. století, ryze soukromou záležitostí rodiny. V případě českých zemí lze uvažovat i o existenci specifické koncepce dítěte coby „kolektivního národního majetku“, která se projevila i po roce 1945.¹⁹

Například periodikum Národní listy se opakovaně negativně zmiňuje o útulcích vznikajících v Československu v německém prostředí,²⁰ které německé obyvatelstvo buduje pro děti (i české) zaměstnaných rodičů a využívá je ke germanizaci. Například v polovině února 1930 byl vydán článek *Germanisace českých dětí – výchovou předškolní*, který je vlastně jednou velkou stížností: „... Němci však se nevzdávají germanisační akce. A protože vědí, že český lid ve smíšeném území je sociálně slabý, využívají této bídy k svým herodeským záměrům. Chtějí vraždit duše českých dětí už od kolébky... prostředkem k této surové germanisaci mají být „útulky pro malé děti“. Do těchto útulků chtějí nalákati české děti, jejichž rodiče musejí pracovat, aby uživilí své rodiny. ...“²¹ Článek pokračuje ve velmi podobném duchu.

Těžko soudit, zdali germanizace českých dětí znamenala pro německé zřizovatele hlavní cíl. Výrazným aspektem této péče ale být mohla, jelikož realita zajisté nebyla černobílá. Je opravdu dost možné, že snaha o poněmčování roli hrála. Na druhou stranu ji zároveň musela hrát i potřeba, aby rodiče měli kam umístit své děti, aby mohli pracovat, stejně jako zajisté i společenská solidarita. Nehledě na to, že české úřady prováděly obdobnou politiku s obecnými školami. Nejedná se o překvapivou informaci, starost a péče o děti, převážně tedy záležitosti škol, byly součástí vlasteneckých snah už v 19. století a ve vyhrocené národnostní situaci v Československu tato tendence pokračovala. Uvedené periodikum rozhodně není samotné, takových zmínek lze nalézt více.

Množství útulků, jejich formy a právní ukotvení každopádně až do konce 30. let nebylo zcela jednotné. Mohlo se stát, že u dvou *de facto* stejných zařízení se setkáme s dvěma rozdílnými názvy (opatrovna/útulek, opatrovna/jesle, sirotčinec/útulek). Každopádně lze

¹⁹ ZAHRA, Tara. *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2011, str. 12.

²⁰ Německý název pro útulky byl *Tagesheimstätten*: *Národní listy*, 20.9.1930., roč. 70, č. 252, str. 2.

²¹ *Národní listy*, 14.2.1930., roč. 70, č. 37, str. 1.

tvrdit, že velmi podobné instituce existovaly a existovalo pro ně institucionální prostředí – například Zemská péče o mládež,²² která později za okupace měla ve své agendě i právě zemědělské útulky a v kompetenci jí zůstaly až do její likvidace na počátku 50. let.

Shrneme-li celý historický vývoj útulků ve vztahu k roku 1940, základ pro zemědělské útulky zde byl položen. V českých zemích existovala tradice předškolních zařízení a péče o mládež, ač s jistým nacionálním rozměrem, který však v zemědělských útulcích po roce 1940 již tolik nenalzáme. Zřejmá byla i nutnost budovat instituce věnující se takto malým dětem, jelikož počet zaměstnaných žen se oproti období před první světovou válkou zvýšil, dělnických rodin se dost možná týkala potřeba dřívě. Útulky, ale i různé opatrovny nebo přímo mateřské školy představovaly efektivní, a finančně nenáročnou variantu, jak umožnit ženám účastnit se pracovního procesu. Zároveň, vzhledem k složité národnostní situaci v meziválečné Československé republice, umožnily i určité počestování nebo zabránění poněmčování dětí, jelikož ač místní úřady – zde se konkrétně jednalo o zemský školní úřad – školky či útulky ne vždy zřizovaly, dávaly k jejich založení povolení.²³

Předchozí odstavce dokládají, že útulky v konečném důsledku mohly pomoci vyřešit hned několik problému. Zaprvé, umožnily části žen se ekonomicky podílet na chodu domácnosti, ať z nutnosti nebo protože chtěly, a tím podpořit zajištění rodiny. Zároveň se tím uvolnila část pracovní síly pro zaměstnavatele, nadto levnější než v případě mužů.²⁴ Tento faktor, přestože se s největší pravděpodobností nejednalo o vysoká čísla, by neměl být zanedbán.

Za druhé skrze útulky, určené předškolním i případně školním dětem a mládeži, došlo k zprostředkování péče pro jinak bezprizorní děti. U menších dětí se předcházelo úrazům, u starších jejich bezcílnému potulování. Můžeme zde hovořit o počátku výchovné funkce, které se práce bude ještě věnovat. Jejich další přínos pak spočíval v tom, že se stávaly nástrojem národnostní politiky ať už německého nebo případně i českého obyvatelstva včetně místních úřadů, což v období 20. ale i hlavně 30. let 20. představovalo výraznou otázku.

²² RÁKOSNÍK, Jakub a Radka ŠUSTROVÁ. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*, str. 78: Od roku 1933 tato instituce nesla název Zemská ústřední péče o mládež.

²³ *Národní listy*, 6.6.1930, roč. 70, č. 155, str. 9.

²⁴ HANÁKOVÁ, Petra, Barbara HAVELKOVÁ, Kateřina KOLÁŘOVÁ, et al., HAVELKOVÁ, Hana a Libora OATES-INDRUCHOVÁ, ed. *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015. Post (Sociologické nakladatelství), str. 55, 148.

1.2. Historie od roku 1940 až do roku 1978

Výše byl popsán vzor a inspirace pro útulky, které práce popisuje. Přesto je nezbytné si položit otázku, jak přesně se utvořily ony útulky, které nesly přívlastek zemědělský nebo žňový, a na našem území později fungovaly po několik desetiletí. Popřípadě, jaká cesta vedla k tomu, že se útulky začaly zakládat na malých vesnicích a staly se, byť i jen zdánlivou, oporou válečného, a i poválečného zemědělství.

Ačkoliv koncept útulků byl v Československu, a tím pádem i v protektorátu znám, je nejasné, zdali organizované plošné zavedení přímo zemědělských útulků byla iniciativa česká, tedy vycházela-li od českých protektorátních úřadů, anebo zdali šlo o záležitost vnucenou ze strany německých říšských úřadů. Bohužel mi nejsou známy žádné úřední prameny, které by detailně vykreslily vznik a ustanovení útulků a ani dobová periodika tuto záležitost přesně nepopisují a omezují se spíše na stručné články informující pouze o jejich uvedení do provozu či propagační sdělení. Nalezení přesného původu a zmapování převažující motivace, úřednických rozhodnutí nebo případných debat by vyžadovalo hlubší průzkum zahrnující více archivů, včetně zjištění toho, kde se útulky objevily a jak fungovaly právě v Německu, komparace a prostudování materiálů německých úřadů. To však není předmětem ani nutností předkládané práce.

Je nicméně podstatné zmínit, že iniciativa mohla přijít skutečně z čistě české strany. Určitá forma útulků zde fungovala a okolnosti spočívající v nedostatku mateřských škol si vyžadovaly opatření, a hned z několika důvodů od hospodářských po sociální. Bylo proto naléhavé najít dostupnější alternativu k mateřským školám. Navíc zde figurovalo určité navázání na tradici a myšlenka zřídit organizovaně takové zařízení nevyžadovala výrazné originality nebo dlouhého přemýšlení.

Přesto je možné se domnívat, že německý vliv nebyl neznatelný. Útulky nebo jim blízká zařízení působila i v Německu, kde k jejich organizovanému zakládání přistoupili o rok dříve. Dokazuje to krátký článek zveřejněný v časopise *Venkov* z července 1939, který začíná tučnými slovy: „*Přes 53.000 útulků v Říši po dobu žní.*“²⁵ Tento stručný sloupek popisuje přesně ony instituce, které vznikaly u nás, a které v Německu měla na starost národně-socialistická péče. Přesto nelze s jistotou tvrdit, že by se jednalo o hlavní impuls nebo vzor pro zakládání daných útulků v protektorátu.

Každopádně jediné, co s jistotou víme, je, že k systematickému zřizování zemědělských útulků, tehdy více známe pod názvem žňové, ve větším měřítku se přistoupilo v první

²⁵ *Venkov*, 25.7.1939., roč. 34, č. 171, str. 4.

polovině roku 1940 z iniciativy ministerstva sociální a zdravotní správy a ministerstva zemědělství.²⁶ Jejich organizací byla pověřena Zemská ústřední péče o mládež,²⁷ jejich správu měl na starosti výbor tzv. kuratoria,²⁸ které tvořila součinnost rodičovských sdružení, odborů Ochrany matek a dětí, zástupců obce, místní školní rada a sociální instituce, výrazně se taktéž mohly angažovat České zemědělské rady.²⁹ Útulky se setkaly s velkým úspěchem, o čemž krom pochvalných zpráv z tisku svědčí i jejich stoupající počet. Například v roce 1941 jich na Moravě bylo 67, v roce 1942 již 233,³⁰ celkový počet v Čechách a na Moravě v roce 1940 dosáhl 74 útluků, a roku 1942 dokonce 528.³¹

Opustíme-li pak oblast střední Evropy, zjistíme, že daleko za hranicemi Československa existovala zařízení, která se nazývala *Letní dětská hřiště*.³² Ta vznikala v Sovětském svazu při kolchozech pro matky, které vykonávaly zemědělské práce a děti sem docházely zejména v letních měsících, v době žní. Leč mělo by být zmíněno, že v dokumentech po druhé světové válce jsem se nesešla s žádným odkazem na tato konkrétní zařízení. Pouze několik periodik informovalo, že při kolchozech útulky vznikají. Můžeme tak konstatovat, že Sovětský svaz na útulky v protektorátu nebo dokonce po válce neměl skoro žádný vliv. Maximálně se projevila jistá inspirace v jejich pozdějším zakládání přímo při některých jednotných zemědělských družstvech (JZD). Ukazuje se tak, že útulky mohly být v tomto ohledu relativně univerzální záležitost.

Další vývoj útluků je už o něco jasnější. Fungovaly následně po celou dobu trvání protektorátu až do konce války a vzhledem k jejich stoupajícímu počtu můžeme tvrdit, že se těšily oblibě, ať už u rodičů nebo zřizovatelů. Osvědčení útluků dokazuje i fakt, že po skončení války jejich existence bez nějakých větších zaznamenaných diskusí plynule pokračovala dál bez výrazných změn. Vliv měl nepochybně faktor, že pro poválečnou republiku útulky byly záležitostí potřebnou, k tomu u rodičů dobře známou, takže jejich dalším zřizováním se neriskovala jejich nechuť či odpor zde děti nechávat.

Výhodu pro ponechání útluků představoval rovněž fakt, že u nich nebyla výrazná ideologická zabarvenost. S útulky ve válečných ani těsně poválečných letech není explicitně

²⁶ ZAPADLO, Tomáš. *Činnost Okresní péče o mládež v Hradci Králové (1910-1947)*. Hradec Králové, 2017. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové. Filozofická fakulta, str 78.

²⁷ Tamtéž, str. 78.

²⁸ *Český učitel*, 17.4.1941., roč. 44, č. 16, str. 125. Přepis slova kuratorium s malým počátečním písmenem vychází v tomto případě z dobového pravopisu.

²⁹ *Lidové noviny*, 8.5.1941., roč. 49, č. 231***, str. 4.

³⁰ *Lidové noviny*, 10.6.1942., roč. 50, č. 290**, str. 7.

³¹ *Lidové noviny*, 17.3.1943., roč. 51, č. 74*, str. 6.

³² BARTUŠKOVÁ, Marie. *Pedagogika předškolního věku: učební text pro pedagogické školy pro vzdělání učitelek mateřských škol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.

spojována politika či ideologie, ačkoliv její přítomnost nelze zcela pominout. Bezpochyby byla potlačena na úplné minimum.

Na rozdíl od předválečných let se útulky nemusely nezbytně používat jako nástroj germanizace a nejspíše tomu tak ani nebylo. Naopak mohly sloužit jako nástroj uchování češtiny – pěstounky mohly být Češky a nikde se neobjevuje zmínka, že by s dětmi musely hovořit německy. Tato záležitost by si jistě zasloužila další detailnější průzkum. Teorie vychází i z toho, že ani některé akce Kuratoria pro výchovu mládeže nakonec nebyly tolik germanizačního charakteru, jak se většinově soudí.³³ Stejně tak figurovaly dále pod agendou Okresní péče o mládež (OPM) a ministerstva sociální péče,³⁴ s tím, že jejich správou a zřizováním a vydržováním byly nově pověřeny okresní národní výbory (ONV) spravující je prostřednictvím komise OPM³⁵ a od roku 1951 místní národní výbory (MNV).³⁶

Zařazení do agendy ministerstva sociální péče svědčí o vztahu, který k útulkům stát zastával a sice, že je spíše než jako vzdělávací a výchovné zařízení bral coby zařízení sociálního charakteru. Svědčí o tom i umístění v statistických ročenkách, kde útulky nenajdeme pod sekci školství, ale pod sekci životní úroveň – buď pod názvem péče o pracující nebo jako mimoškolní zařízení.³⁷ Po zrušení ministerstva práce a sociální péče v roce 1951,³⁸ se útulky objevují pod správou ministerstva školství, věd a umění, kam byly zařazeny,³⁹ ačkoli sociální charakter jim zůstává.⁴⁰ A byť sice patřily pod agendu školství, na místní úrovni se záležitosti kolem nich řešily odděleně, zemědělské útulky se v zápisech ze školských komisí národních výborů nevyskytují.

Od 60. let pak můžeme mluvit o postupném úpadku útulků. Jejich počet od roku 1962 klesal,⁴¹ nakonec bylo rozhodnuto zákonem č. 76/1978 o jejich zrušení

³³ Například ZAHRA, Tara. *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*, 2011, str. 11.

³⁴ Od roku 1949 dochází ke změně názvu na ministerstvo práce a sociální péče, v krátkém období 1945–1946 se jmenovalo ministerstvo ochrany práce a sociální péče.

³⁵ Soka Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřizování a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

³⁶ SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. Okresní národní výbor Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útulky 1948–1955, Revise dětského útulku, 21.10.1950.

³⁷ Statistická ročenka Československé socialistické republiky. Praha: SNTL, vydáváno v letech 1960–1989.

³⁸ KALINOVÁ, Lenka. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945-1969*, str. 143.

³⁹ Pod jeho agendou se objevují již v prosinci 1951: SOkA Semily, f. ONV Jilemnice, k. 315, Všeobecná sociální péče – zemědělské útulky 1951–1953, Ministerstvo školství, věd a umění, Sbírká oběžníků pro KNV, 4.12.1951.

⁴⁰ Ministerstvo práce a sociální péče sice bylo zrušeno již v roce 1951, první dokument dokazující fakt, že útulky fungovaly pod ministerstvem školství v mnou prošlých pramenech je až v roce 1953: Soka Semily, f. ONV Jilemnice, k. 315, Všeobecná sociální péče – zemědělské útulky 1951–1953, Ministerstvo školství a osvěty, Směrnice pro zřizování a práci zemědělských útulků, 21.4.1953. Je vysoce pravděpodobné, že útulky fungovaly pod ministerstvem školství dříve, ale je možné, že jejich organizace probíhala i provizorně pod záštitou jiné instituce.

⁴¹ Statistická ročenka Československé socialistické republiky. Praha: SNTL, vydáváno v letech 1960–1989.

k 31.12.1992,⁴² k čemuž nakonec i došlo. Tento zákon útulky zároveň poprvé uznal jako předškolní zařízení, kterými do té doby byly pouze mateřské školy a jesle, které se jimi však staly také teprve roku 1960 díky zákonu č. 186/1960,⁴³ který umožňoval společné zařízení mateřských škol a jeslí. Jedná se o zajímavý přístup, vezme-li v úvahu, že útulky se řídily ve většině případů pravidly určenými právě mateřským školám a trvalé útulky se víceméně lišily pouze velikostí a menším pedagogickým důrazem, zatímco jesle měly charakter převážně zdravotnického zařízení vzhledem k přítomnosti zdravotních sester. Osobně se domnívám, že s tím má, co dočinění fakt, že útulky někdy byly považovány za více nutné, než ideální řešení a projevovala se snaha raději budovat školy mateřské, což bude komentováno v dalších kapitolách.

⁴² 76/1978 Sb. Zákon České národní rady o školských zařízeních. *Zákony pro lidi – Sbírnka zákonů ČR v aktuálním konsolidovaném znění* [online]. Copyright © AION CS, s.r.o. 2010 [cit. 24.04.2021]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1978-76>

⁴³ 186/1960 Sb. Zákon o soustavě výchovy a vzdělávání (školský zákon). *Zákony pro lidi – Sbírnka zákonů ČR v aktuálním konsolidovaném znění* [online]. Copyright © AION CS, s.r.o. 2010 [cit. 06.07.2021]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1960-186>

2. Zřízení a zřizování útulků

V úvodu kapitoly je třeba ujasnit terminologii. Útulky byly často, jak bylo několikrát v této práci řečeno, spojovány i s jinými přívlasky než *zemědělské*. Pro fungování útulku jejich pojmenování sice nemělo hlubší vliv, přesto se určitý systém zde uplatňoval. Útulky s přídavným jménem *dětské* byly dle mnou prošlých pramenů častěji nazývány útulky trvalé, tedy útulky fungující po celý rok, případně se přímo setkáme s pojmem *trvalé* nebo *stálé*. Zároveň pojem *dětský* vyjadřoval souhrnný název všech různých útulků, jedná se také o starší pojem, používaný ještě v meziválečném období, oproti žňovým a zemědělským. Označení *žňové* se častěji užívalo za protektorátu, až časem převážilo označení zemědělské, které bylo zároveň vždy i označením oficiálním. Jediný výrazný rozdíl je u *prázdninových* útulků, ty jsou opět staršího data – vznikaly již na počátku 20. století a byly určeny i pro děti starší 6 let, jednalo se vlastně o předchůdce dnešních družin. Ovšem v jednotlivých případech se s tímto označením můžeme setkat i po roce 1940 a 1945.

Zemědělské útulky byly poměrně prostá zařízení, relativně nenáročná na zřízení a údržbu. Často vyzdvihovanou výhodou ve spojitosti se zemědělskými útulky byla jejich finanční nenáročnost. Za protektorátu dle výpočtů z let 1943 vyšly personální měsíční náklady na 1200 korun na osobu⁴⁴ neboli pěstounku, jak se nazývala správkyň – učitelka v útulcích.

Vybavení útulků mělo být opatřeno hlavně svépomocí, místnost měla poskytnou obec, na zajištění jídla pro děti rodiče odevzdávali potravinové lístky,⁴⁵ nebo se v útulcích nevařilo a děti si přinášely z domova vlastní svačiny.⁴⁶ Rodiče v době protektorátu za útulky též platili, byť nepatrnou částku 1,50 koruny za den v roce 1940,⁴⁷ v roce 1942 to byly už 3 koruny.⁴⁸ Částka za útulek na měsíc se už nemohla vyšplhat o moc výš. Ani po válce se pořád nejednalo o nákladnou záležitost. Útulek měl vyjít na částku kolem 5000 za měsíc,⁴⁹ s tím, že se z této sumy kromě personálu platilo i vybavení a strava, rodiče rovněž přispívali – v roce 1950 platily 2 koruny na den.⁵⁰

⁴⁴ Národní archiv (NA), f. Zemské ústředí péče o mládež, k. 76, s. 838, Zemědělské útulky v roce 1943.

⁴⁵ *Venkov*, 10.5.1942, roč. 37, č. 110, str. 4.

⁴⁶ *Lidové noviny*, 14.8. 1942, roč. 50, č. 412**, str. 2.

⁴⁷ *Lidový noviny*, 7.9.1940, roč. 48, č. 454**, str. 4.

⁴⁸ *Venkov*, 10.5.1942, roč. 37, č. 110, str. 4.

⁴⁹ SOkA Semily, f. ONV Semily, k. 109, Zemědělské útulky 1947–1949, Měsíční výkaz potřeby dětského útulku v Bozkově, 3.12.1947.

⁵⁰ Soka Semily, f. ONV Semily, k. 109, Zemědělské útulky 1947–1949, Zpráva za měsíc únor 1950, dětský útulek v Bozkově.

2.1. Založení

Ačkoliv zřízení útulku bylo jednodušší než zřízení mateřské školy, nejednalo se rozhodně o samozřejmý a nekomplikovaný proces. Po roce 1945 a zvláště pak po roce 1948, kdy začala být útlukům věnovaná větší pozornost v tisku a současně docházelo i k mnohem intenzivnějšímu zakládání, začalo být jejich zřizování komplikovanější záležitostí. Příčinou nemusela být nutně byrokratická náročnost, jako spíše materiální – nároky na hygienu, prostory a vybavení, umožňující otevření útulků, se zvýšily. Zároveň ale požadavek zapojit co nejvíce žen do pracovního procesu a zvýšené sociální úsilí státu znamenalo, že útulky se začaly budovat i v místech, kde pro ně nebylo vždy náležité prostředí ve smyslu vhodné budovy nebo místnosti. Dokonce ani nebylo jednoduché sehnat vhodnou pěstounku.

Za protektorátu se pro zřízení útulků dalo spokojit s mnohem prostším zázemím. Dostačující být dvě místnosti, jedna pro pobyt dětí a druhá, univerzální, sloužící pro všechny ostatní činnosti.⁵¹ Podmínkou, která přetrvala i do dalších poválečných i poúnorových let, bylo, že k sídlu útulku měl přiléhat menší venkovní prostor. Vybavení mohlo být o něco skromnější, někdy se setkáme dokonce se situací, že pro útulek stačila pouze jedna místnost. Ta samozřejmě měla být vždy čistá a vhodná pro děti, nejvíce důležité bylo však ono zmiňované venkovní místo určené pro dětské hry. O kolik přísnější byly hygienické požadavky po roce 1945 a po roce 1948 lze těžko srovnávat, neboť zápisy z různých hygienických či inspekčních zpráv před rokem 1945 mi nejsou známy. Porovnávat lze tudíž pouze úřední nároky. Z této příčiny jsou otázky hygieny po roce 1945 dány samostatně.

Po válce dochází k určitým změnám. Jednak po roce 1945, hlavně pak 1946, byly vyžadovány minimálně dvě oddělené místnosti – jedna pro hraní a jedna pro spaní, dále oddělený prostor pro přezouvání bot a na pověšení dětských kabátů – ideálně chodba, minimálně dřevěná pergola. V případě, že útulek poskytoval i teplou stravu byla zapotřebí oddělená kuchyň.⁵² Platilo, že v případě, že se útulek nacházel v místnosti, kde sídlilo i jiné zařízení, například škola nebo úřad, bylo nezbytné, aby měl samostatný vchod a sociální zařízení.⁵³ O něco odlišné nároky se kladly i na pěstounky, to však bude předmětem v kapitole věnované přímo jim.

Velmi zásadní podmínkou zřízení útulků byl i dostatečný počet dětí, které do útulku měly docházet. Číslo, kterého se muselo dosáhnout, bylo od roku 1948 patnáct závazně

⁵¹ *Český učitel*, 17.4.1941, roč. 44, č. 16, str. 125.

⁵² HOŠKOVÁ, Drahomíra. *Budujeme dětské útulky na vesnici*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1957, str. 6.

⁵³ SOkA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřizování a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

přihlášených dětí,⁵⁴ nejdříve od roku 1952 a nejpозději od roku 1953 dokonce jen deset,⁵⁵ přičemž průměrná návštěva neboli docházka, nesměla klesnout pod pět dětí po dvou po sobě jdoucích měsících. Pokud se tak stalo a docházka byla nízká, útulek se uzavřel.⁵⁶ Pěstounkami se již nestávaly učitelky mateřských škol, ačkoliv stále tato možnost existovala. Naproti tomu nově rekrutované ženy musely absolvovat kurz pro pěstounky, od roku 1948 čtrnáctidenní, a případně mít i praxi.⁵⁷

Další překážkou, která se musela překonat, bylo vůbec nalezení objektu nebo místnosti, kam bude útulek umístěn. Byla to starost hlavně poválečných let, jelikož za protektorátu byl sice stanoven počet místností ale bez bližších specifik, kdežto v poválečných, a především pounorových letech, zvláště od roku 1947, se udávaly i charakteristiky, které musely být splněny pro umístění útulku. Každopádně najít podmínkám odpovídající prostor nebylo jednoduché, velmi často si na tuto skutečnost stěžovaly jak novinové články, tak i oficiální úřední zprávy. Problém se velmi často řešil umístěním útulku do zkonfiskovaných budov. Dokládá to například článek z Rudého práva z roku 1946 nazvaný *Německé vily českým dětem*, ve kterém se píše o žádostech podniků a různých institucí o přidělení zabavených objektů a mimo jiné v něm zaznívá „*Velmi četné jsou žádosti národních výborů, které již dříve proměnily vily a přepychová sídla bývalých německých fabrikantů v dětské útulky, jesle nebo zotavovny. Nyní mohou pro tyto účely získat budovy do vlastnictví*“,⁵⁸

Nicméně ač se v některých obcích dal využít zabavený majetek, nejednalo se o univerzální řešení, jelikož ne v každé vesnici stála vila určená ke konfiskaci, pokud zde vůbec vila byla postavena. Nadto zkonfiskovaná budova nemusela být vyhovující nebo už posloužila pro jiné účely. Například v zápisu KNV v Liberci z 14. června 1951 k zřizování zemědělských útulků se píše, že v obci Pohoří „... *není jediná veřejná místnost – ani škola, hostinec apod. ...*“⁵⁹, v obci byl akorát rozestavěný dům, s kterým se pro útulek počítalo, ten však zároveň měl sloužit dalším subjektům – knihovně a hasičské zbrojnici, což ale odporovalo oficiální rétorice, kdy bylo žádáno, aby pokud možno útulky byly v samostatné

⁵⁴ Tamtéž.

⁵⁵ SOka Semily, f. ONV Jilemnice, k. 315, Všeobecná sociální péče – zemědělské útulky 1951–1953, Ministerstvo školství a osvěty, Směrnice pro zřizování a práci zemědělských útulků, 21.4.1953. Bohužel v rešeršovaných pramenech se mi nepodařilo nalézt dokument, který by změnu počtu dětí jasně vyhrazoval. V roce 1951 se ještě mluví o minimálně patnácti dětech: SOka Semily, ONV Jilemnice, k. 315, Všeobecná sociální péče – zemědělské útulky 1951–1953, Ministerstvo školství, věd a umění, Sběrka oběžníků pro KNV, 4.12.1951, od roku 1953 jsem narážela již na počet deset.

⁵⁶ SOka Semily, f. ONV Jilemnice, k. 315, Všeobecná sociální péče – zemědělské útulky, Ministerstvo školství a osvěty, Směrnice pro zřizování a práci zemědělských útulků, 21.4.1953.

⁵⁷ SOka Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřizování a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

⁵⁸ *Rudé právo*, 1.11.1946, výtisk 252, str. 2.

⁵⁹ SOka Semily, f. ONV Semily, k. 271, Zemědělské útulky 1950–1952, Krajský národní výbor Liberec, Zřizování zemědělských útulků, 14.6.1951.

budově.⁶⁰ Ve stejném zápise se dozvíme, že podobnou komplikaci řešili i v obci Příkrý, kde „Útulek má být umístěn v usedlosti manželů Vyhlídkových, kteří se mají dne 15. t. m. přestěhovat do jiné budovy.“⁶¹ avšak manželé požádali o více času a hrozilo, že útulek bude muset být dočasně umístěn v budově JZD.⁶² V Nové Vsi byl útulek umístěn v budově školy, leč zde mohl zůstat pouze po dobu letních prázdnin.⁶³

Při zřizování se naráželo i na celkový nedostatek. Na dodávky nábytku a vybavení byly vystaveny dlouhé čekací lhůty a například v Loukově měl být útulek umístěn v místnostech „... které však nejsou dosud upraveny, poněvadž chybí stavební materiál.“⁶⁴ Z předchozích řádků vyplývá, že budování útulků bylo značně omezeno místními podmínkami, co se budov a materiálních poměrů týče, stejně jako je omezovala doba tolik charakteristická nouzí. Tudíž i zařízení tak prosté jako útulky mohlo narážet na výrazné limity určující jejich finální podobu.

Celkový postup při zakládání útulku po roce 1948 byl následující:⁶⁵ Prvně zřizovatel – nejčastěji místní národní výbor – musel zajistit pro útulek vhodné místnosti a ověřit si, že do útulku bude chodit dostatečný počet dětí. Příslušnému ONV musela být též oznámena předpokládaná doba fungování útulku, přibližný počet dětí, které by do útulku docházely a jméno vybrané pěstounky, která měla již být vyškolená. Pokud se taková pěstounka nenašla, měla být ve spolupráci s jinými orgány vyhledána vhodná žena a poslána do kurzu. Jakmile bylo vše v pořádku zajištěno, ONV vznik útulku schválil a útulek mohl být zřízen.

⁶⁰ SOkA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřizování a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

⁶¹ Soka Semily, f. ONV Semily, k. 271, Zemědělské útulky 1950–1952, Krajský národní výbor Liberec, Zřizování zemědělských útulků, 14.6.1951.

⁶² Tamtéž.

⁶³ Tamtéž.

⁶⁴ SOkA Semily, f. ONV Semily, k. 109, Zemědělské útulky 1947–1949, Zemědělské útulky pro děti, 3.4.1948.

⁶⁵ Dle směrnice ministerstva školství, věd a umění z 4.12.1951: SOkA Semily, ONV Jilemnice, k. 315, Všeobecná sociální péče – zemědělské útulky, Ministerstvo školství, věd a umění, Sbírnka oběžníků pro KNV, 4.12.1951.

2.2. Trvalé útulky

Ačkoliv zemědělské útulky byly nápomocné a usnadňovaly části žen-matek starosti se skloubením práce a péče o děti, nejednalo se přesto o zařízení, po nichž by byla vysoká poptávka ze strany státní moci, jak se na první pohled, a i z dosavadního textu práce, mohlo zdát. Útulky ve válečných a poválečných letech zcela naplňovaly svou úlohu a jejich zakládání se ukázalo jako velmi užitečné. Nedostatek mateřských škol, a ještě řidší síť jeslí, s potřebou zaměstnat ženy a zefektivnit tím zemědělství si jistě vyžadovaly řešení. Útulky představovaly řešení dobré, elegantní, ne ovšem dokonalé a v pozdějších letech dostačující. Nikdy se jim nepodařilo vyjít ze stínu právě mateřských škol, případně jeslí, které byly o dost žádanější, což vyplývá i z nařízeních, podle kterých se útulky směly budovat pouze „...jen v místech, kde nejsou předpoklady pro zřízení a mateřské školy...“⁶⁶ Přeci jen mateřské školy i jesle byly odbornější instituce, ježto zde byl, nebo měl být, přítomen kvalifikovanější personál. V případě jeslí, které společně s útulky pokrývaly starost o děti věku 2–3 let, je rozdíl znatelný například ve skutečnosti, že v nich pracovaly zdravotní sestry.

Navíc je třeba si uvědomit, že, i přes svou potřebnost, útulky stále byly zařízením s menšími a prostšími prostory, a hlavně pouze dočasné. A to ve dvojím smyslu. Jednak fungovaly pouze po určité měsíce v roce. Nepokryly proto potřebu matek zaměstnaných po celý rok. Za druhé byly dočasné i jako takové – zemědělský útulek měl totiž být předstupeň k vybudování mateřské školy a tento jejich smysl byl i veřejně přiznáván, například v časopise Čin „... Než tyto školky budou zřízeny, nahradíme je zemědělskými útulky...“⁶⁷. Existoval zde ale jeden mezistupeň.

Takovým mezistupněm, pořád ne ideálním, avšak o něco žádanějším, byly útulky trvalé, někdy se setkáme i s pojmem stálé, které vznikaly opět v celém sledovaném období. Trvalé útulky byly zařízení, které měly charakter a podobu útulku zemědělského, jenže zároveň byly otevřené celoročně, tj.: včetně zimních měsíců. Zakládaly se stále za podmínky, že zřídit mateřskou školu by se nevyplatilo a o útulek rodiče projevíly značný zájem, průměrně docházel dostatečný počet dětí, a matky byly i po celý rok zaměstnané, tzn: že nevykonávaly pouze sezónní práce, nýbrž mohly i pracovat v takovém zemědělském odvětví jako například mlékárenský nebo zpracovatelský průmysl, případně v živočišné výrobě apod. Někdy se dokonce zakládaly trvalé útulky, pokud byla v blízkosti továrna, kam ženy

⁶⁶ SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útulky 1948–1955, Ministerstvo sociální péče – plánování dětských útulků trvalých, 5.6.1948. Zajímavé v tomto kontextu je, že předpokladem nutně nemusely být počty dětí, můžeme se totiž setkat i s útulky o 30–40 dětech, záleželo však na jejich věku a případném umístění a personálním obsazení.

⁶⁷ Čin, 30.3.1946., roč. 2, č. 76, str. 4.

docházely – například útulek při národním podniku Technolan v Lomnici nad Popelkou nebo celkově v řídkěji osídlených oblastech, kde byly pracující ženy, ale nedostatek dětí na vybudování školky.

Útulky trvalé vznikaly buď ze sezónních zemědělských nebo rovnou jako stálé. Do útulků trvalých byly směřovány investice, velmi často se u nich předpokládalo, že do pár let z nich bude vytvořena mateřská škola a dotyčné útulky utvoří přípravnou půdu. Je pravda, že přetvoření na mateřskou školu se stávalo poměrně často, například útulek v Horních Beřkovicích byl na mateřskou školu přeměněn v roce 1953.⁶⁸ Pokud prohlédneme historii různých mateřských škol na jejich webových stránkách, zjistíme, že dříve se právě jednalo o útulek.⁶⁹ Nelze s jistotou říct, zdali bylo více útulků sezónních nebo trvalých. Trvalých bychom patrně našli méně, jelikož jsem na ně v pramenech narážela oproti sezónním zřídka. Bohužel, na rozdíl od trvalých, útulky fungující jen v době zemědělských prací se nezanášely do oficiálních statistik a ročenek, jelikož jejich počet byl přeci jen proměnlivý. Seznamy sezónních útulků se tak vedly pouze na místní úrovni. Dále lze usuzovat, že trvalých bylo méně i kvůli jejich mezistupňovému charakteru, buď se finančně nevyplatily nebo místo nich rovnou mohla vzniknout mateřská škola. Trvalým útlukem se zemědělský od roku 1948 stával dle směrnice vydané v roce 1947 v tu chvíli, bylo-li potřeba, aby byl v provozu uveden déle než šest měsíců⁷⁰ a zároveň byl zajištěn dostatečný počet docházejících dětí.⁷¹

Příkladem útulku, který byl přeměněn na trvalý, je útulek v Bozkově. V žádosti o jeho uznání bylo uvedeno „*Toto zařízení se velmi osvědčilo, takže Místní národní výbor v Bozkově požádal nás přípisem ..., aby byl útulek přeměněn na útulek stálý. V Bozkově je mimo zemědělství také textilní průmysl, takže především pro ženy zaměstnané v průmyslu je velmi potřebný. Ale také ženy zaměstnané v zemědělství projevíly o něj zájem, poněvadž po skončených polních pracech pracují nyní na výmlatu obilí, připravují topivo na celý rok a konají přípravné práce na jaro. Poněvadž ... je patrné, že dětský útulek je tam velmi potřebný, prosíme, aby nám byl dán souhlas k jeho změně v útulek stálý.*“⁷² Jak je vidět, jmenované zařízení splnilo obě podmínky – potřebnost a dostatečný počet dětí. Tento konkrétní případ je

⁶⁸ SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice, k. 203, ONV, referát IV. V Roudnici n.l., 17.7.1953.

⁶⁹ Například v obci Záchlumí ve východních Čechách, kde útulek fungoval ještě v 60. letech: Záchlumí | Mateřská škola. *Záchlumí | Úvodní stránka* [online]. Copyright © 2021 Záchlumí, [cit. 30.07.2021]. Dostupné z: <https://www.obeczachlumi.cz/matrska-skola> nebo v Jílovicích, kde se útulek přetvořil na školku v roce 1958: Historie mateřské školy. *Aktuálně* [online]. Copyright © 2021 Základní škola Jílovice [cit. 02.08.2021]. Dostupné z: <https://www.zsjilovice.cz/index.php/matrska-skola/historie-materske-skoly>

⁷⁰ SOkA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřízení a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

⁷¹ Tamtéž.

⁷² SOkA Semily, f. ONV Semily, k. 109, Zemědělské útulky 1947–1949, Žádost o schválení dětského útulku v Bozkově, 3.12.1947.

zároveň i příkladem útulku, který se nepodařilo zřídit ve vyhovujícím prostředí, jelikož se pro něj podařilo vyhradit pouze jednu místnost, a tak byl umístěn do vily jistého pana Jarového, který budovu používal jako letní sídlo, jeho jediný obyvatele pan Hájek s hospodyní se měli stěhovat. Nejspíše se jednalo o vyvlastnění majetku, ačkoliv nejsou k dispozici bližší informace.⁷³

Snaha budovat z útulků mateřské školy byla víceméně vždy patrná, a nejen v poválečných letech, ale ještě za protektorátu, když se útulky začínaly teprve zřizovat, třeba v Českém učiteli z května 1941 se setkáváme s tvrzením: „*Avšak zájem o ně (žňové útulky) vede nás k tomu, abychom je včas a takticky podchytili, abychom snahy venkovských rodičů o zřizování útulků podporovali s nadějí, že se v příznivějších místních změní v budoucnu v mateřské školy, jichž po hříchu je v zemědělských i dělnických obcích nedostatek.*“, článek poté pokračuje: „*Vítáme tedy zřizování dočasných žňových útulků nejen pro jejich přechodné dobré poslání, ale také z toho důvodu, že v mnohých obcích, zvláště venkovských, mohou být prvním krokem pro budoucí zřízení normálních mateřských škol.*“⁷⁴

⁷³ Tamtéž.

⁷⁴ Český učitel, 8.5.1941., roč. 44, č. 17, str. 137.

3. Personál útulku

Neopominutelnou součástí zemědělských útulků byl samozřejmě personál. V útulku vždy musela být zaměstnána pěstounka,⁷⁵ jak se nazývaly správkyňe útulků, které zároveň vykonávaly odborný a výchovný dozor nad přítomnými dětmi. *De facto* se jednalo o obdobu učitelky v mateřské škole, nicméně pěstounka kolikrát byla jediným zaměstnancem útulku obstarávajícím celý jeho chod. Což znamená, že měla na starosti nejen péči o děti a administrativu s útlukem spojenou, také sama zajišťovala dětem svačiny nebo úklid a správu místnosti, případně budovy, ve které zařízení sídlilo, měla na starosti též finanční stránku útulku.

Avšak množství zaměstnanců záviselo na velikosti útulku, jak prostorově, tak obsazením docházejících dětí. Roli nejspíše hrály i finanční možnosti ONV, později MNV. Pokud se jednalo o větší útulek, mohla být, často bývávala, k hlavní pěstounce přijata pomocná pěstounka, u které dostačovala nižší kvalifikace⁷⁶ nebo alespoň osoba zajišťující úklid. Počet zaměstnaných osob rovněž závisel na tom, zdali a v jaké formě zařízení poskytovalo stravu, pokud se v útulku vařilo, byla jeho součástí i kuchař nebo kuchařka, což se postupně stávalo standardem.

Souhrnem se zaměstnanci útulků mimo hlavní pěstounky nazývali pomocné síly nebo pomocný personál, hlavní pěstounka pak byla jejich nadřízenou. Práci uklízečky nebo kuchařky nemá velký smysl popisovat. Obsah práce pěstounky, potažmo hlavně její vzdělávání, již ano. Tím se nám jednak naskytne vnitřní pohled na fungování útulků a částečně tak vynikne i jejich význam a přístup vůči nim ze strany úřadů.

3.1. Pěstounka

Pokud by měl být charakterizován obraz, jak vypadala běžná pěstounka, byl by pravděpodobně následující:⁷⁷ Pěstounkou měla být vždy žena. Ani v jednom z mnou prozkoumaných případů se nestalo, že by v útulku působil muž, výjimečně se akorát objevil

⁷⁵ Je zajímavé, že jednak se toto označení používalo pro dozor v útulcích, ale zároveň se používal i pro dozor v dětských domovech, případně existoval přímo institut pěstounství – náhradních rodin. Otázkou je, proč se úřady ve všech třech obdobích zdráhaly nazývat je učitelkami nebo vychovatelkami, ale ujalo se právě slovo pěstounka.

⁷⁶ SOkA Liberec, f. Měnv Hrádek nad Nisou, k. 163, Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřízení a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

⁷⁷ Vycházet budu v tomto případě obzvláště z pokynů KNV nebo ONV, případně přímo ministerstva soc. péče, které byly zasilány na ONV nebo MNV k hledání pěstounek nebo přijímání a vysílání žen do pěstounských kurzů. Podstatná byla i již citovaná směrnice Ministerstva sociální péče s účinností od 1.10.1948 a dále SOkA Semily, f. ONV Semily, k. 109, Zemědělské útulky 1947–1949, Oběžník č. 2 z 20.11.1949.

v pozici školníka, správce budovy. Velmi často se jednalo o ženu mladou ve věkovém rozmezí 18 až 40 let, což bylo dáno i zákonnou hranicí věku pěstounek. Pěstounka též většinou pocházela z vesnice, kde profesi vykonávala, případně z blízkého okolí, jednalo se tedy nejčastěji o venkovskou ženu. Na poslední z vyjmenovaných charakteristik velmi dbaly státní úřady – pěstounka měla pocházet z dané vesnice, protože jen tím mohlo být zajištěno, že bude dostatečně rozumět místním poměrům a získá důvěru matek, která byla vůbec klíčová pro uvedení útulku do provozu. Pěstounky bychom též nejspíše převážně zařadily mezi průměrně vzdělané ženy, souzeno dle podmínky, že žena musela vystudovat minimálně čtyři roky měšťanské školy.

Dále dle dalších podmínek měla být vybraná žena tělesně zdatná, mravně zachovalá a státně a národnostně spolehlivá. Avšak u těchto aspektů se autorka práce zdráhá tvrdit, že tomu tak vždy skutečně bylo, neboť jde o data, jež jsou hůře klasifikovatelná.

Velmi zajímavou otázkou je, jak ženy zaměstnání pěstounek získávaly. Existovalo několik cest, jak se pěstounka k práci v útulku mohla přihlásit. Jednou z nich byla tradiční inzerce v tisku, pomocí které se vyhlásilo, kde se zřizují útulky a jsou potřeba pěstounky a apelovalo se na ženy, ať se přihlásí u OPM, případně ONV, MNV nebo jiného zřizovatele. Dalším způsobem bylo, že si funkcionáři ONV/MNV nebo za protektorátu představitelé obce, v případě, že se rozhodli pro zřízení útulku, sami vytypovali ženy z vesnice či okolí a zkoušeli je k práci najmout skrze osobní žádost. Třetí způsobem, který není vyloučen, je samotná iniciativa ze strany žen, v případě, že se doslechly o uprázdněném místě a rozhodly se pro toto zaměstnání. Těžko říct, která z těchto cest byla nejčastější. Poznamenejme, že část pěstounek před svým přijetím nebyla dostatečně kvalifikovaná, jejich cesta v častých případech vedla přes vzdělávací pěstounské kurzy.

3.1.1. Kvalifikace

Ačkoliv zemědělské útulky nebyly instituce, které by vyloženě vyžadovaly vysokou odbornost, ze strany státních úřadů působil tlak, aby pěstounky určitého vzdělání dosahovaly. Nároky na jejich vzdělání se po roce 1945 lišily oproti předchozím letům. Základní požadavky byly ale víceméně vždy stejné a část z nich byla nastíněna výše. Pro shrnutí a připomenutí, pěstounkou měla být od roku 1948 žena ve věku 18–60 let. Ženy starší 45 let neměly být od roku 1948 nově přijímány. To znamená, že starší věk se týkal pouze těch přijatých před rokem 1948 nebo v případě vyšší kvalifikace – např. bývalá učitelka,

vychovatelka z MŠ.⁷⁸ Za protektorátu platila věková hranice 18–40 let.⁷⁹ Dále měla být zdravá, politicky a národnostně uvědomělá, absolventka čtyř let měšťanské školy. Podstatnou podmínkou byl i vztah k dětem, a pak samozřejmě původ z dané vesnice, což poskytovalo výhodu znalostí místních poměrů a dětí, a můžeme za tím nalézt i jistý pragmatismus spočívající v odpadnutí starostí se zajišťováním dopravy nebo ubytováním pro pěstounku pocházející ze vzdálenější vesnice nebo města. Za zmínku stojí nároky na odbornou kvalifikaci spojenou přímo s výkonem povolání.

V letech 1940–1945 se samozřejmě vyvíjelo úsilí, aby se jako pěstounka přijala jakákoliv žena, která se přihlásí. Například v prvních letech se doporučovaly bývalé učitelky z mateřských škol.⁸⁰ Dokonce se i pěstovnkami stávaly. Jak bylo řečeno v úvodu, na konci roku 1938 v důsledku podepsání Mnichovské dohody velká část školek v pohraničí zanikla a zároveň s okupací byl vydán dočasný zákaz jejich zakládání.⁸¹ Učitelky, které přišly z odevzdaného území a totožně i čerstvě vystudované, tudíž pro povolání pěstounky byly volné a kvalifikované. Ovšem těch vzhledem k rostoucím počtům útulků, nýbrž i kvůli tomu, že nalezly uplatnění jinde, nebyl dostatečný počet.⁸² A tak se Zemská ústřední péče o mládež nebo její pobočky snažily oslovit žákyně posledních ročníků Ústavu pro výcvik učitelek mateřských škol nebo, to už však mělo s péčí o dítě méně společného, žákyně posledních ročníků městských škol pro ženská povolání nebo Ústavu pro výcvik učitelek domácích nauk.⁸³ Ale v případě, že se žádná dostatečně vzdělaná žena nenašla, mohla se práce zastat „jiná zkušená žena“,⁸⁴ která měla absolvovat jednodenní základní kurz⁸⁵ nebo teprve žákyně již zmíněných hospodyňských škol či škol pro ženská povolání,⁸⁶ jejichž vzdělání bylo podporováno školeními.⁸⁷

Po roce 1945 můžeme sledovat větší tlak ze strany státu na jejich vzdělání, co se dětí a vedení útulků týče. Do roku 1948 stále platilo, že jako pěstounka se mohla zaměstnat absolventka hospodyňských škol, škol pro ženská povolání nebo učitelka, případně se už

⁷⁸ SOkA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřízení a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

⁷⁹ ZAPADLO, Tomáš. *Činnost Okresní péče o mládež v Hradci Králové (1910-1947)*. Hradec Králové, 2017. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové. Filozofická fakulta, str. 80.

⁸⁰ NA, f. Zemská ústřední péče o mládež, k. 76, s. 838, Zemědělské útulky v roce 1943.

⁸¹ BARTUŠKOVÁ, Marie, *Pedagogika předškolního věku*, 1970, str. 62.

⁸² NA, f. Zemská ústřední péče o mládež, k. 76, s. 838, Zemědělské útulky v roce 1943.

⁸³ Tamtéž.

⁸⁴ *Český učitel*, 17.4.1941, roč. 44, č. 16, str. 125.

⁸⁵ NA, f. Zemská ústřední péče o mládež, k. 76, s. 838, Zemědělské útulky v roce 1943.

⁸⁶ *Český učitel*, 17.4.1941, roč. 44, č. 16, str. 125. Pozoruhodné je, že některým žákyním ještě nemohlo být ještě 18 let, a to ani některým v posledních ročnících, pěstounky však měly být plnoleté. V *Lidové noviny*, 11.7.1942, roč. 50, č. 349, str. 2 uvádějí dokonce věk 20 let. Existovala zde jistá neucelenost.

⁸⁷ Jedno takové školení proběhlo například v únoru 1945 v Hořicích, kdy se pěstounky scházely každou sobotu a účastnily se i ho i teprve budoucí uchazečky: *Lidové Noviny*, roč. 53, č. 59, 10.3.1945, str. 2.

pořádaly pěstounské kurzy, kterých se zájemkyně mohly zúčastnit. O období 1945–1948 lze tedy konstatovat, že nároky kladené na pěstounky byly v celku různorodé a ovlivňovala je regionální situace. Setkáváme se též s poměrně širokou škálou toho, co se vyžadovalo a očekávalo. Nejspíše i to byl jeden z impulsů praxi kolem útulků sjednotit. Roku 1948 vstoupila v platnost rozsáhlá směrnice, podle které se pěstovkami stávaly ženy, které byly buď absolventkami pěstounské školy, pěstounského celodenního kurzu nebo kurzu pro pěstounky v zemědělských útulcích.⁸⁸ Kurz pro pěstounky trval ve většině případů čtrnáct dní, později se připojily i čtrnáctidenní hospitace v mateřských školách, kde pěstounka měla pozorovat zkušenou učitelku a zapojovat se do průběhu dne a získat takto zkušenosti. Pouhé vychození hospodyňské školy nebo školy pro ženská povolání mělo nadále stačit pouze pro pomocnou sílu. Nelze nicméně říct, že by se daný požadavek vždy dodržel.

Realita byla totiž často jiná. Zřizovatelé naráželi, podobně jako v mnoha jiných odvětvích a stejně jako za protektorátu, na nedostatek pracovních sil či vůbec zájemkyň a byli nuceni slevovat ze svých požadavků nebo dokonce improvizovat. Někdy se, pokud se nenašla proškolená žena, alespoň opět upřednostnily absolventky škol ženských povolání. Občas se ženy přijaly dokonce bez kvalifikace. V obou případech mělo dojít k doplnění vzdělání, kurz si pak většinou dodělávaly po nastoupení na místo.

Problém nastal ve chvíli, kdy se žena nemohla z rodinných důvodů do kurzu dostavit nebo se jí nepodařilo z útulku uvolnit, jelikož by to způsobilo komplikace pracujícím matkám a tím i zaměstnavatelům. V tom případě stačilo, aby byl kurz nahrazen hospitacemi ve školce s očekáváním, že pěstounka si kurz dodělá později, často bez určení časové lhůty do kdy. Což znamená, že zajisté mohla být přijata jen dočasně, dokud se nenašla kvalifikovaná náhrada či se její vzdělání prostě odložilo na neurčito.

To byl případ například Jaroslavy Šubrtové v roce 1948 z útulku v Bříze na Roudnicku, která do útulku byla přijata dokonce před dovršením 18 let, ZNV nařídil ONV, aby ji poslal do kurzu a útulek dočasně uzavřel.⁸⁹ Týkalo se to i jisté paní Hermannové v roce 1956 v Brocně též na Roudnicku, která kurz nemohla absolvovat. Nejdříve neměla být vůbec přijata, ale protože se nenašla náhrada a otevření útulku představovalo opravdovou nutnost, byla zaměstnána bez průpravy a nic dalšího se nevyžadovalo.⁹⁰ Konečně jiný případ byla v roce

⁸⁸ SOkA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřizování a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

⁸⁹ SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útulky 1948–1955, Spis Jaroslavy Šubrtové – dopis ONV Roudnice nad Labem z 12.3.1948.

⁹⁰ SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 204, Žňové útulky, též osobní spisy, pěstounek 1956–1959, dopis z MNV v Brocně Radě ONV Roudnici n/L z 27.3.1956.

1953 Anna Grunelová, rovněž se neúčastnila kurzu, proto byla na doškolení poslána na necelé dva týdny do mateřské školy.⁹¹

Rozhodně nebylo považované za ideální, pokud žena vzdělání nedosahovala a podmínky se postupně zpříšňovaly. Přesto se evidentně připouštěly určité výjimky. Z předcházejícího výčtu jasně vyplývá, že přijímání pěstounek představovalo do určité míry volnou a místními okolnostmi ovlivněnou záležitost. Poslední slovo měl vždy zřizovatel útulku a pokud si situace žádala, přijal i ženu nekvalifikovanou. Podstatné bylo, aby měla kladný vztah k dětem a také, aby ji ženy z vesnice, které ji budou svěřovat děti, přijaly. Avšak s přibývajícimi roky od války se nekvalifikované osoby z pramenů postupně vytrácely. Celkově nelze soudit, zdali se pěstounkám dostávalo kvalitnějšího vzdělávání za protektorátu, za třetí republiky nebo na začátku 50. let. O vyloženě kvalifikované péči lze patrně hovořit až na počátku 60. let, kdy už muselo existovat dostatečné množství proškolených pěstounek, jelikož útulků ubývalo, ale dále se pořádala školení či zůstávaly pěstounky vyškolené z předchozích let. Nelze však s jistotou tvrdit, že by se nenašly výjimky.

V každém případě i přesto, že se neočekávalo vysoké vzdělání a nejednalo se o zvlášť náročnou práci, nemůžeme tvrdit, že by se na post pěstounky stavěly příslovečné fronty. Jejich práce totiž měla svá omezení. Jednak jejich již několikrát zmíněná sezónnost, pokud se útulek nezměnil na trvalý, pěstounka byla zaměstnána pouze část roku, což pro ni mohlo představovat značnou obtíž. Komplikaci to znamenalo i pro úřady, které ji musely, vzhledem k snaze o plnou zaměstnanost, najít jiné dočasné umístění. Navíc se vzhledem k nižší náročnosti a požadavkům na celkem malou klasifikaci nejednalo o nejlépe placenou profesi. Tyto okolnosti patřily k důvodům, proč se o tuto práci nejevil přílišný zájem. Ve Vlastě se například psalo „... *Zemědělské útulky nemají stále dostatek sil – hlavně proto – že jde o sezónní zaměstnání. Po skončení jedné sezóny hledají si pěstounky, které si zvolily práci u dětí, jako povolání další zaměstnání, v kterém zpravidla trvale zůstávají a už se do zemědělských útulků v příštím roce nevracejí. ...*“⁹²

⁹¹ SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, ONV Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útulky 1948-1955, Dopis Referátu IV. Anně Grunelové z 18.3.1953.

⁹² *Vlasta*, 6.1.1949., roč. 3, č. 1, str. 6.

3.1.2. Kurzy pro pěstounky zemědělských útulků

Kurzy pro pěstounky zemědělských útulků byly speciální kurzy přesně určeny a zaměřeny na tento konkrétní typ zařízení. Pod tímto označením se objevují až v roce 1947 ve *Směrnici pro zřizování zemědělských útulků* platné od roku 1948, ačkoliv se velmi podobné vzdělávací akce konaly v předešlých letech. Jejich podoba není, z důvodu nedostatku pramenů, moc jasná, a tak se zaměřím na období od roku 1948.

Kurzy ženy vždy absolvovaly na doporučení ONV, později MNV.⁹³ Za prvé nejspíše z důvodu, aby se ohlíдалo, zdali se jedná vůbec o nutnost, tj. jestli se v blízkosti útulek bude budovat a pěstounka je potřeba. Za druhé šlo zajisté i o předběžné vyloučení nevhodné kandidátky, což by byla jedna ze záležitostí, kdy do útulků nejviditelněji zasahovala ideologie, která se jinak projevovala subtilněji jejich samotnou existencí jako nástroje uvolnění sil pro budovatelské úsilí a péče o venkov. ONV/MNV si totiž vyžádaly od pěstounek tzv. vysvědčení zachovalosti, tehdejší obdobu výpisu z trestního rejstříku, díky kterému ověřili „*zda jsou uchazečky politicky spolehlivé, mají-li kladný postoj k lidově-demokratickému zřízení, ...*“.⁹⁴ Kromě doporučení muselo být zajištěno, aby uchazečka splňovala i další podmínky uvedené výše v úvodu kapitoly.

ONV/MNV měly na školení navrhnout takové ženy „...*u nichž lze předpokládati, že by se, ne-li trvale, teda aspoň po několik roků věnovaly vedení zemědělských útulků v místě svého bydliště nebo nejbližšího okolí...*“⁹⁵ Samotné hledání mělo probíhat za účasti Jednotného svazu československých zemědělců (JSČZ) a rady žen, přičemž za vhodnou ženu byla vyjmenována například dcera zemědělce, žena učitele.⁹⁶ Vracíme se tak k podmínce místního původu. Jako nevhodné byly navrženy ženy z měst, které se většinou později na venkov nechtěly uchýlit a práci nevykonávaly, neboť zůstávaly zaměstnány ve městech. Přičemž ještě o dva roky dříve se naopak s městskými ženami počítalo.⁹⁷ Účast na kurzech byla dokonce podmíněna závazkem, že žena zaměstnání bude vykonávat po tři roky, jinak uhradí plnou cenu kurzu.

Uchazečka nadto musela předložit následující dokumenty: rodný a křestní list a lékařské osvědčení, kterým prokázala, že je zdravá a fyzicky schopná práci vykonávat. Lékař měl ověřit celkový zdravotní stav se zvláštním zaměřením na zjištění TBC nebo pohlavní

⁹³ SOkA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřizování a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

⁹⁴ SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. MěNV Libochovice, k. 45, Materská škola a dětský útulek 1947–1951, Městský národní výbor v Lovosicích, Vyhláška z 1.3.1950.

⁹⁵ SOkA Semily, f. ONV Semily, k. 109, Zemědělské útulky 1947–1949, Oběžník č. 2 z 20.11.1949.

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ *Čin*, 20.6.1946, roč. 2, č. 141, str. 8.

choroby,⁹⁸ navíc měl provést skiaskopickou prohlídku plic a zjistit, zda uchazečka netrpí na hnisající ložiska či bacilonosičství.⁹⁹ Dále žena předkládala školní vysvědčení, osvědčení o státní a národní spolehlivosti, revers stvrzující, že práci pěstounky bude vykonávat po tři roky jinak musí vrátit peníze za absolvovaný kurz, potvrzení od ONV/MNV, že byla do kurzu vybrána a vyslána, stručný životopis s informacemi hlavně kdy a kde pracovala žadatelka v péči o dítě, v čemž můžeme spatřit alespoň nějaký nárok na praxi, ač tím přijetí nebylo podmíněno. Jako poslední odevzdávala vysvědčení zachovalosti, pokud nechodila do veřejné nebo veřejné právní nadané školy.¹⁰⁰

Kurzy se konaly ponejvíce na sociálně-zdravotních školách jako například škola pro zdravotní sestry apod. Trvaly celkem čtrnáct dnů a v ideálním případě měla pěstounka poté ještě absolvovat dalších čtrnáct dní praxe na nejbližší mateřské škole pod vedením kvalifikované učitelky. Většinou se skládaly z části praktické, tzv.: kroužků, a části teoretické neboli přednášek. Jejich struktura vypadala následovně:¹⁰¹

Úvod s časovou dotací 8 hodin přednášek a 4 hodin práce v kroužcích, u kterých bohužel není specifikováno, v čem přesně spočívaly. Každopádně v této části mělo dojít k vysvětlení cesty k československé lidové demokracii, k socialismu. Mělo zaznít i vysvětlení významu jednotných zemědělských družstev, což sice může vypadat zvláště, ale vezme-li v úvahu, že útulky vznikaly v zemědělských oblastech a kolikrát i při samotných JZD a jejich boom se odehrával v době kolektivizace a těsně po únorovém převratu, dává to z hlediska propagace smysl a ukazuje se, že útulky nebyly zcela neideologické.

Provoz zemědělských útulků, ve kterém se řešilo samotné fungování, účel a poslání zemědělských útulků, včetně jejich poslání v první pětiletce, a také byrokratické náležitosti jako například vedení osobních výkazů dětí a právní závazky s útlukem a pěstounstvím spojené. Bod byl jistě podstatný, neboť pěstounky za útulek zodpovídaly, a tudíž ony vyplňovaly potřebné papíry a měly na starost případné jiné zaměstnance. Časová dotace zde byla 4 hodiny přednášky a 4 hodiny práce v kroužcích. Povšimněme si nepoměru s předchozím bodem v době přednášky, ač tento byl zajisté závažnější.

Zdravověda a péče o dítě, daný bod byl obzvláště zaměřený na hygienu a hygienická opatření spojená s útlukem včetně například na uskladňování a zpracování potravin. Mnohem

⁹⁸ Konkrétně byla několikrát zmíněna zkouška BWR neboli zkouška na diagnostikování nemoci syfilis.

⁹⁹ SOkA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. MěNV Libochovice, k. 45, Mateřská škola a dětský útulek 1947–1951, ONV – úřadovna okresní péče o mládež v Libochovicích n/O, 20.2.1948.

¹⁰⁰ Tamtéž.

¹⁰¹ SOkA Semily, f. ONV Semily, k. 271, Zemědělské útulky 1950-1952, Příloha k oběžníku ministerstva práce a sociální péče poř. č. 1334/1950 Sb. Ob., Osnovy – školení pro pěstounky zemědělských útulků.

více v něm pak byla zahrnuta pozornost na poskytnutí první pomoci dítěti a rozpoznání různých onemocnění. Zde byla časová dotace 14 a 4 hodiny.

Další částí bylo *vychovatelství*, ve kterém se probírala psychologie a výchova dítěte. Přičemž zde jsem se setkala asi s nejvíce ideologicky znějícím textem, jelikož pod tímto bodem je jako jeho obsah napsáno následující: „1. *Důležitost výchovy pro utváření člověka v socialistickém státě. Výchova dětí k lásce k vlasti, vyprávění o předních představitelích našeho státu, o práci pro vlast na polích a továrnách, o přátelích a ochraně SSSR, poučení o československé a sovětské vlajce, o pionýru, Sokole a p.*“¹⁰² Zajisté se nabízí otázka, jak to probíhalo v běžné praxi útluků, bohužel o tom prameny nevyprávějí. Zde byl vyhrazený čas 10 hodin přednášky.

V neposlední řadě následovala část *Zaměstnání dětí*, která trvala ze všech nejdéle. Řešilo se v ní, co vlastně s dětmi dělat, včetně seznámení s dětskými hrami a zábavou. Výuka tentokrát probíhala pouze v kroužcích a po dobu celých 28 hodin. Posledním tématem kurzů byla *výživa dítěte*, kde byly pěstounky poučeny o správném stravování u dětí, věnováno tomuto bodu bylo 12 a 8 hodin.

Celkově měl kurz v roce 1950 časovou dotaci 96 hodin a pěstounky byly ještě kolikrát poslány do mateřských škol na dva týdny. Pro srovnání v školním roce 1947/48 měl kurz dotaci 44 hodin teorie a 24 hodin praxe v jeslích nebo na oddělení dětské nemocnice.¹⁰³

Pro vytvoření lepší představy je dobré alespoň částečně nastínit, jak naopak vypadalo vzdělávání učitelek mateřských škol ve stejném období, v kterém vyšly výše představené osnovy kurzů. Učitelky mateřských škol po válce získávaly reálné pedagogické vzdělání, a to buď dvouletým studiem na pedagogických fakultách zřizovaných od roku 1946, které měly poskytnout vzdělání na vysokoškolské úrovni¹⁰⁴ nebo pak od roku 1950 na čtyřletém pedagogickém gymnáziu.¹⁰⁵ Pedagogická gymnázia však nefungovala dlouho, od školního roku 1953/4 se přeměnila na tříleté pedagogické školy pro vzdělání učitelek mateřských škol.¹⁰⁶ Dále měly uchazečky absolvovat řízenou praxi po dobu jednoho roku.¹⁰⁷

¹⁰² Tamtéž.

¹⁰³ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. Okresní národní výbor Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útluky 1948-1955, Zdravotní škola v Ústí nad Labem, potvrzení o návštěvě kurzu z 15.5.1948

¹⁰⁴ MIŠURCOVÁ, Věra, DAGMAR ČAPKOVÁ a JOZEF MÁTEJ. *Úvod do dějin předškolní pedagogiky: učebnice pro 4. ročník studijního oboru Učitelství pro mateřské školy na středních pedagogických školách*, str. 82

¹⁰⁵ HŘAVOVÁ, Aneta. *Učitelka mateřské školy v proměnách času*. České Budějovice, 2016. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Pedagogická fakulta

¹⁰⁶ 32/1953 Sb. Vládní nařízení o přeměně dosavadních škol na školy podle nového školského zákona. *Zákony pro lidi – Sbírka zákonů ČR v aktuálním konsolidovaném znění* [online]. Copyright © AION CS, s.r.o. 2010 [cit. 25.04.2021]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1953-32?text=mate%C5%99sk%C3%A9+pedagogick%C3%A9>

¹⁰⁷ HŘAVOVÁ, Aneta. *Učitelka mateřské školy v proměnách času*. České Budějovice, 2016. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Pedagogická fakulta

Jednalo se tak o několikaleté teoretické i praktické vzdělávání oproti několika týdnům věnovaným pěstounkám. Dost možná bychom i ve školkách našli učitelky, které tohoto vzdělání nutně nedosahovaly, avšak již rozdílná délka studia částečně reflektuje význam obou zařízení. Podobně to reflektuje i fakt, že vzdělávání učitelek probíhalo na pedagogických školách, zatímco pěstounské kurzy na sociálně-zdravotních, opět částečně naznačující spíše sociálně-zdravotní účel zemědělských útulků. Náplň kurzů mělo na starost ministerstvo školství.

4. Funkce zemědělských útulků

V předchozí části byla ukázána podoba a fungování útulků. Prostý popis útulků nám ale dostatečně nevyjevuje jejich účel a význam, který ve sledovaném období útulky mohly zastávat nebo reálně zastávaly. Útulky byly zařízením multifunkčním, několikrát byl v práci načrtnut jejich hlavně ekonomický a částečně sociální prospěch, ale jejich další funkce až dosud nebyly dostatečně rozvedeny.

Abychom byli schopni ukázat mnohost úkolů a poslání zemědělských útulků je třeba nejprve vyznačit, jaké role útulky mohly naplňovat, jak se případně proměňovaly časem, a zdali přibývaly či je naopak ztrácely. Následující dělení, vzhledem k tomu, že zemědělské útulky nebyly doposud řádně popsány, nebylo nikde nikterak deklarováno. Vychází z pramenů a z toho, co akcentovaly a částečně i co akcentovala média, jedná se tedy o autorčinu zpětnou re-konstrukci.

Z dvou základních funkcí zemědělských útulků byla jmenována sociální a hospodářská, která spočívala zejména v uvolnění (ženské) pracovní síly. Obě se objevují v celém sledovaném období. *De facto* obě útulkům můžeme připsat ještě před vypuknutím druhé světové války, ačkoliv převažovala sociální a hospodářská figurovala spíše jako doplňující a svoji významnost získala až s rokem 1940. Na obě se ve výsledku kladl víceméně stejný důraz, navzájem se protínaly. Sociální funkce ještě měla svá určitá velmi zajímavá a vypovídající specifika, a protože je u útulků i nejstarší a jim původní, bude ji věnován největší prostor. Bude na ní možné sledovat i avizovanou biopolitiku státu ve smyslu péče a dohledu na zdraví primárně venkovské populace státu. Považuji ovšem za podstatné zabývat se i ostatními funkcemi, které s hospodářskou i sociální částečně splývají či se jich dotýkají. Těžko soudit, která se těšila větší důležitosti, ačkoliv pro bezprostřední zřízení útulku byla pravděpodobně mnohem více motivační hospodářská.¹⁰⁸

S rokem 1940 se k již dvěma zmiňovaným přidává další funkce – zajištění bezpečnosti, nazveme ji zaopatřovací. Útulky, jakožto zařízení pečující o děti, zajišťovaly jejich bezpečnost v době, kdy by musely zůstat bez dohledu a mohly se tak dostat do potenciálně nebezpečných situací. Zároveň se takto zabraňovalo případným škodám na majetku, které děti občas způsobily – časté bylo například založení požáru, ale v poválečných letech to mohla být i manipulace s nalezenou municí a vůbec vojenským materiálem.

¹⁰⁸ Z čistě pragmatického hlediska, útulky se musely finančně vyplatit. Nemohly být tak zakládány pouze ze sociálních důvodů, zatímco z čistě ekonomických ano. Ačkoliv ve chvíli, kdy už založeny byly, dbalo se na dodržování přísných hygienických zásad.

Po válce se utváří i funkce výchovně-vzdělávací. U té je možné, že útlukům přináležela dříve, explicitně zmíněná je nicméně až v dokumentech po roce 1945. Po válce jim bylo, ač ne *de iure*, přiznáno, že jsou určitou součástí předškolního vzdělávání. Již neměly být pouhé „hlídárny“, zajišťující, že jsou děti čisté a najezené, nýbrž pěstounka na ně měla výchovně působit, případně je dokonce vzdělávat – například pomocí her, výletů – o přírodě a okolí. Jak dokazují osnovy kurzů pro pěstounky, děti měly být učeny o vlasti a představitelích státu.

Poslední funkce, o něco hůře popsitelná, je politická (možná dokonce ideologická), která vzniká až s rokem 1948. Nevztahovala se ani tolik k dětem, jako spíše k jejich rodičům. Útulky se využívaly jako určitý propagační prostředek, jako názorná ukázka rodičům, zvláště matkám, jak se socialistický stát stará o své nejmenší občany a občanky. Leč nelze pominout ono silné provázání s funkcí hospodářskou. Všechny funkce budou popsány v následujícím pořadí hospodářská, politická, zaopatřovací, výchovně vzdělávací, sociální. Na všech je přitom zřejmé jejich, třebaže ne vždy očividné, sepětí se státními zájmy a potřebami.

4.1. Hospodářská funkce

V srpnu 1940 vyšel v časopise *Venkov* článek, ve kterém se můžeme dočíst následující: „*Poněvadž v době nutných zemědělských prací je zapotřebí starati se o děti drobných zemědělců a všech zemědělských zaměstnanců, uvažovala Česká zemědělská rada v Praze ... o všech možnostech, jak zřídit v převážně většině zemědělských obcí ... denní útulky pro nejmenší děti do 6 roků, ..., ve kterých by byly tyto děti opatrovány od časného rána až do pozdního večera, tak aby jejich rodiče se mohli plně a nerušeně věnovati nutné a odkladu nedopouštějící zemědělské práci,*“¹⁰⁹ Ve Směrnice ministerstva sociální péče pro zřízení a provoz zemědělský z 11.4.1947 jsou útulky jako pojem definovány následovně: „*Zemědělské útulky jsou zvláštní dětské útulky, zřízené ve venkovských obcích pro umístění dětí /ve věku od 2 do 6 let/ osob zaměstnaných zemědělskými pracemi po dobu trvání těchto prací.*“¹¹⁰

Z obou popisů vychází, že zemědělské útulky shodně jako i mateřské školy nebo jesle umožnily rodičům, díky poskytnuté péči o děti v době jejich nepřítomnosti, účastnit se prací v zemědělství, případně i jiné zemědělské výroby, a tím uvolnit do pracovního procesu značné množství sil, které by zde jinak chyběly nebo by případně dokonce muselo dojít k omezení výrobního či pracovního procesu. Respektive takto plnily funkci hospodářskou. Rodičem je zde myšlena hlavně žena-matka, která by jinak byla nucena zůstat v domácnosti.

¹⁰⁹ *Venkov*, 11.8.1940, roč. 35, č. 187, str. 4.

¹¹⁰ SOka Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřízení a provoz zemědělských útluků s účinností od 1.10.1948.

Je třeba zdůraznit, jakou roli zemědělství sehrávalo. Již v meziválečných letech bylo zemědělství důležitým hospodářským odvětvím Československé republiky. Za protektorátu české území představovalo jedno z hospodářských zázemí válčícího Německa,¹¹¹ které nespočívalo pouze ve válečné výrobě, ale i v zemědělství, ve kterém docházelo k jeho výrazné exploataci. Význam agrární produkce neznamenal pouze zásobování obyvatel protektorátu a zajištění jeho výživy, ostatně tuto roli má zemědělství přirozeně bez ohledu na válku. Jeho správné a efektivní fungování se stává samotnou podmínkou pro schopnost válku vůbec vést.¹¹² Německo proto vůči protektorátu zavedlo exploatační politiku a ten se tak proměnil v zemědělský zásobník Třetí říše.

Zemědělství si tedy společně s válečnou průmyslovou výrobou vyžadovalo značné pozornosti, podpory a pracovních sil. Právě zajištění posledního bodu měly za úkol i zemědělské útulky, jež se tím staly jednou ze zbraní ve vyhlašované „bitvě o zrna“. Tento úděl jim zůstal i po roce 1945, stejně jako po roce 1948, kdy v agrárním sektoru chyběly pracovní síly v důsledku vystěhování německého obyvatelstva ale i přeléváním pracovníků do sekundárního sektoru.¹¹³

Novinové články v protektorátním tisku několikrát zmiňovaly příklad, že pokud si představíme, že na tři děti připadá jedna pracovní síla, tak přesně tolik pracovních sil se podaří zřízením útulku získat.¹¹⁴ Jednalo se sice o nepřesná čísla, přesto se dostáváme na nezanedbatelné počty uvolněných pracovních sil. Můžeme se však setkat i s konkrétními přesnými čísly. Například časopis *Venkov* zmiňuje, že v politických okresech Kladno, Beroun, Rakovník, Slaný, Louny a Roudnice bylo útulky k roku 1944 zřízeny v 63 obcích, které zaopatřily 1748 dětí a k práci uvolnily 1141 žen.¹¹⁵ V některých případech se lze setkat dokonce s přepočítáváním na dny: „*Záslouhou dětských útulků bylo na Moravě uvolněno pro zemědělské práce 4000 pracovních sil, což se rovná 450.000 pracovním dnům, a to je i národohospodářsky významný příspěvek v boji o výživu národa*“¹¹⁶ Údaj 450.000 pracovních dnů působí dost zvláště, možná až přemrštěně. Bohužel v článku není udán klíč, podle kterého se k němu došlo.

¹¹¹ ŠUSTROVÁ, Radka. *Zastřené počátky sociálního státu. Nacionalismus a sociální politika v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha: Argo, 2020, str. 160.

¹¹² ŠTOLLEOVÁ, Barbora. *Zemědělství protektorátu Čechy a Morava*. Praha, 2011. Dizertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin. Vedoucí práce Kubů, Eduard, str. 15.

¹¹³ KALINOVÁ, Lenka. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945-1969*, str. 70–71.

¹¹⁴ *Lidové noviny*, 17.3.1943., roč. 51, č. 74*, str. 6, tento článek *Dětské útulky k podpoře výrobní bitvy* taktéž zmiňuje, že v roce 1940 bylo již 528 útulků a počet docházejících dětí 11 115, což znamená téměř 4000 sil.

¹¹⁵ *Venkov*, 30.6.1944, roč. 39, č. 152, str. 3.

¹¹⁶ *Venkov*, 20.10.1943, roč. 48, č. 246, str. 3.

Ani se skončením války význam zemědělství neklesl, spíše naopak. Potravin byl nedostatek. Na poválečnou naléhavost obnovy zemědělství upozorňoval i Košický vládní program. Role zemědělské obnovy v něm byla zakotvena obzvláště v částech XI.-XIII.¹¹⁷ Apelovalo se v něm na muže, ženy i mládež, aby se zapojili do rolnických prací. Po roce 1945 už se v médiích ani pramenech čísla přesně uvolněných sil, jako v letech 1940–1945, neobjevovala. Určitou představu lze vytvořit pomocí statistik. Ve školním roce 1955/56 stále zemědělské útulky zajišťovaly pobyt pro 19 049 dětí.¹¹⁸ Kdybychom použili totožnou logiku, popsanou o stránku výše, jaká se používala ve válečném období, kdy se tři zajištěné děti rovnaly jedné pracovní síle, útulky by v důsledku uvolnily zhruba 6 359 pracovních sil. Zde nicméně nejsou započítány zemědělské útulky sezónní, číslo uvolněných sil tak bude vyšší.

Jak lze vidět, dané sumy se nezdají příliš význačné, vztáhneme-li je pro celé Československo, ačkoliv i se sezónními útulky by se číslo zvýšilo. Musíme ovšem počítat se skutečností, že útulky měly vliv především regionálně – neboli v zemědělských oblastech jako Polabí nebo jižní Morava, velmi často taktéž v oblastech vysídlených. Nadto zemědělství skoro odjakživa bylo z velké části oblast, v které bylo zaměstnáno nemalé množství žen. Například v roce 1949 bylo ze všech zaměstnanců v zemědělském sektoru až 60 % žen, což znamená, že se zemědělství stalo odvětvím značně feminizovaným, v živočišné výrobě pracovaly skoro výhradně ženy.¹¹⁹ Uvedená čísla pak dávají větší smysl, uvědomíme-li si, že právě ony představovaly uvolněné síly, které tak ve sledované době tvořily nepostradatelnou a velmi výraznou část zaměstnanců. Právě těmto zemědělským ženám měly být útulky určeny. Navíc později, po roce 1948, uvolňovaly útulky síly pro JZD, kde můžeme předpokládat, že se hodila „každá ruka“. Obzvláště vzhledem ke kolektivizaci způsobenému katastrofickému stavu zemědělské produkce, čímž funkce mohla být jen posílena, než že by se zmenšil její význam.

Celkově hospodářský přínos zkrátka nebyl tak významný, jak bylo u útluků prezentováno, ačkoliv se rozhodně nedal zpochybnit. Regionálně nebo pro finanční situaci rodiny útulky jistě znamenaly pomoc a představovaly důležitá zařízení. Nadto dodejme, že menší hospodářský význam v důsledku neznamena upozadění hospodářské funkce, neboť se jedná o dvě odlišné záležitosti. Podpora zemědělství a tím i ekonomiky, byť jen primárního sektoru nebo jen v určitém regionu, byla útlukům aktivně přiznávána tiskem i oficiálními

¹¹⁷ Košický vládní program. In: NA, fond KSČ-ÚV-100/24, sv. 172, a. j. 1532, ofocený originál dokumentu dostupné z: 1945 - Labyrintem dějin českých zemí. *Domovská stránka - Národní archiv* [online]. [cit. 11.08.2021]. Dostupné z: <https://www.nacr.cz/verejnost/labyrintem-dejin-ceskych-zemi/leta-zmaru-a-nadeji/rok-1945>

¹¹⁸ Statistická ročenka Československé socialistické republiky. Praha: SNTL, vydáváno v letech 1960–1989.

¹¹⁹ *Lidová demokracie*, 10.7. 1949, roč. 5., č. 159, str. 9.

úřady a tuto funkci prostě a jednoduše zastávaly. Spíš to naopak dokazuje, že je na ni nemůžeme redukovat, protože, kdyby to mělo být jediné, tak i přes jejich nízkou nákladnost by pravděpodobně nebyl takový zájem o jejich zřizování. Musely mít jistou přidanou hodnotu. Ženy bylo potřeba dostat do výroby.

Přichází pak ale problém, že je-li zaměstnat ženy v zemědělství nutností, co s dětmi v pracovní době. Jak může žena pracovat, obstarávat domácnost a zároveň vychovávat bez hrozby fyzického vyčerpání? Útulky přinášely řešení, když se o děti postaraly a zároveň tak ženu pro práci uvolnily. Aby matka ale dítě svěřila pěstounce, musely útulky nabídnout vhodné prostředí, aby se žena o dítě neobávala. Zároveň musely působit edukačně, dítěti něco poskytnout, když se matka výchově nemohla věnovat kvůli zaměstnání a domácím pracím na plný úvazek.

Pokud se zamyslíme, zjistíme, že útulky nebyly a ani nemohly být pouhé „hlídárny“, muselo se jednat i o zařízení s určitým výchovným a zaopatřovacím aspektem, což ještě bude vysvětleno na následujících stránkách. Pro samotné zřizovatele musel též existovat vyšší smysl pro jejich zakládání. Tím se stává například možný vhled do fungování rodiny nebo zlepšování hygienických podmínek a životní úrovně, podpoření místní pracovní politiky. V tomto ohledu tak narážíme na biopolitický aspekt útlků neboli kontrolu a vedení prostřednictvím sociální agendy. Zároveň se, z jiného úhlu pohledu, jedná i o pro populační politiku související s relativně nízkou natalitou ale i ekonomickými zájmy.

4.2. Politická funkce

Další z funkcí, kterou útulky zastávaly, je funkce politická. K útlkům ji můžeme dle prošlých dokumentů přiřadit až po druhé světové válce a plně se projevila až po komunistickém převratu v únoru 1948. Její popis je komplikovaný. Částečně se v určitém aspektu, týkající se zaměstnanosti žen, bude prolínat s funkcí hospodářskou, které od sebe nelze oddělit. Funkce také částečně dokládá tvrzení, že v komunistickém režimu jsou ekonomické zájmy s významem rodiny pro společnost úzce propojeny.¹²⁰ Rovněž dochází i k protnutí s funkcí sociální a částečně vzdělávací. Je potřebné si uvědomit, že politika se v době po roce 1948 stala běžnou součástí každodenního života, a i ty nejběžnější záležitosti dostaly v poúnorových dnech politický ráz. Není proto divu, že útulky takový aspekt nemohly nemít.

¹²⁰ RÁKOSNÍK, Jakub a Radka ŠUSTROVÁ. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*, str. 53.

Nejprve zmiňme, pro lepší představu, že politická role útulků je v tomto případě genderově vyhrazena. Z drtivé většiny se politické působení týkalo pouze žen, ještě zúžené žen zemědělských, též venkovských, stejně jako útulky byly pro zemědělské, venkovské, děti. Cokoliv spojeného s útulky výhradně mířilo směrem k ženám žijícím na vesnicích nebo v zemědělských oblastech. Aktivně se vytvářel obraz zemědělské ženy jako ženy tvrdě pracující, jako ženy postižené válečným nuceným nasazením, jako ženy, která kromě celodenní práce na poli musí pečovat o více dětí. Stále přetrvávala představa velké venkovské rodiny, kde se žena stará i o staré rodiče a o mnohem větší domácnost často spojenou s péčí o hospodářská zvířata. Přesně těmto ženám měly útulky sloužit, nebyly tudíž úlevou pro všechny ženy, byly úlevou pro všechny ženy zemědělské. Otázkou nadále zůstává, v čem vlastně politická funkce spočívala.

Za touto funkcí se skrývá myšlenka, že zemědělské ženy se díky útulkům,¹²¹ zbaví značné části starostí spojených s dětmi. Jednak jim to umožní nastoupit do zaměstnání, nebo se jim ušetří námaha tím, že nemusely odcházet z práce dětem podat oběd či je do práce sebou brát a mít tak o vyčerpávající starost navrch. Dále jim tak bylo umožněno podílet se na výstavbě socialistického státu a z části se emancipovat finančně. Zde to zní jako funkce hospodářská, můžeme zde však nalézt i něco víc. Útulky zaujímaly výchovnou část ženina údělu. Žena se tak prostřednictvím nich mohla zapojit do pracovního procesu, určitým způsobem se osamostatnit, socializovat. Ušetřily ji čas, neboť před vyzvednutím dětí si mohla nakoupit, obstarat potřebné, a tím se i podílet na budování socialistického státu. Zároveň režim tak získal aktivní podíl na výchově dítěte.

Tento případ velmi dobře popsala Susan Reid ve své studii o Chruščovových kuchyních, které svým racionálním uspořádáním společně s komunitním vzděláváním dětí nebo veřejnými jídelnami měly ženě ušetřit čas, jež by investovala do budování socialistického státu.¹²² Paralela je tím zřejmější, že zemědělské útulky byly zmiňovány nejen ve spojení s ženami či výchovou dětí, ale i právě se vznikáním polních společných kuchyní a veřejných jídelen a prádelen nebo jiných aktivit ženě nápomocných. Zajímavé ovšem je, že takto byly zmiňovány již před rokem 1948, nebyl zde však takový politický ráz.

Celkově se v této době vyvíjela aktivita zjednodušit ženám život. Jednak je to ovlivněno ideologickým rámcem – ačkoliv ženy stále byly úzce spjaty s domácím prostředím, uznávala se jejich účast na výstavbě státu, jejich pozice jako pracovnic, i když stále docházelo

¹²¹ V tomto případě ale platí, že i díky mateřským školám nebo jeslím, družinám nebo jinému kolektivně výchovnému zařízení. Útulky tady figurují jako jedno z mnohého.

¹²² REID, Susan E., *The Khrushchev Kitchen: Domesticating the Scientific-Technological Revolution*, *Journal of Contemporary History*, Sage Publications, Inc., 2005, str. 289-316.

ke genderové stereotypizaci jejich postavení v domácnosti. Nehledě na to, že jejich pracovní nasazení bylo klíčové. Tím ale ženám bylo naloženo více, jelikož krom domácnosti musely strávit minimálně osm hodin prací. K ulehčení práce mělo dojít právě pomocí komunitních zařízení zajišťující domácí práce, zařadit tam můžeme i péči o dítě jako školy, školky, a právě i útulky. Pověřené osoby – respektive muži umístění ve funkcích, žen na politických postech moc nebylo¹²³ – si uvědomovaly náročnost všeho, co žena musela obstarat, zvláště u zemědělek, které v době žní na poli opravdu pracovaly celý den, tudíž ne ve všech případech zde působila politická očekávání.

V Československu takto fungovalo například družstvo Osvobozená domácnost. V časopisu *Vlasta* z konce roku 1948 se v článku *Nástup žen do pětiletky*, který pojednává o výsledcích schůzí ROH k zaměstnání žen, píše: „Rovněž byla podrobně rozebrána otázka vdané ženy, která kromě svého zaměstnání má ještě navíc starost o rodinu. Měla-li by žena vykonávat své zaměstnání a při tom práci pro rodinu, byla by v pravém slova smyslu otrokem. Socialismus však nechce ženy zotročit. Voláme-li ženy do práce ve veřejném životě, musíme jim usnadnit také práci doma. Tato starost připadne Osvobozeným domácnostem, tj. družstvům, které mají ženu osvobodit z její domácí dřiny, jako je praní prádla, úklid, opravy prádla apod. Aby matky mohly bezstarostně odcházet do zaměstnání od svých dětí, budou zřizovány jesle, celodenní mateřské školky, kde budou o děti pečovatí školené sestry.“¹²⁴ Dále například *Lidová demokracie* z poloviny prosince 1949 „... Začaly se zřizovat žňové útulky pro děti, zavádí se školní stravování pro přespolní děti. Velkým pokrokem je zřizování prádelen a zavařovacích kuchyní, které ženám pomáhají a zároveň je poučují o nových pracovních methodách. ...“¹²⁵ A našly bychom mnoho dalších podobně vyznívajících textů.

Zemědělské útulky rozhodně slavily úspěch a doznaly určitého uznání. Nemuselo jít jen o záležitost čistě propagandistickou, zemědělské ženy opravdu patřily mezi ty tvrdě pracující a pro zemědělství nepostradatelné, v živočišné výrobě se jednalo skoro pouze o ženy, proto zde musela působit i motivace spočívající v tom jim pomoci.

Dalším bodem dokládá, že zemědělské útulky byly prezentovány jako věc převážně ženská. Bylo tomu tak ale až v poválečných letech. Zde stojí za zmínku, že v protektorátním tisku se dočteme spíše obecně o rodičích, útulky pomáhaly rodinám, ne vyloženě ženám, ačkoliv i tento narativ nebyl zcela potlačen. Avšak po roce 1945 a později hlavně po roce

¹²³ K tématu: NEČASOVÁ, Denisa. *Buduj vlast - posilíš mír!: ženské hnutí v českých zemích 1945-1955*. Brno: Matices moravská, 2011. Knižnice Matices moravské nebo její článek NEČASOVÁ, Denisa. Nadčasové stereotypy o ženách v politice. In: *19. století v nás. Mýty, instituce, reprezentace, které nás přežily*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2008, str. 483–490.

¹²⁴ *Vlasta*, 30.12.1948., roč. 2, č. 52, str. 6.

¹²⁵ *Lidová demokracie*, 14.12.1949, roč. 5, č. 284, s. 9.

1948 to měly být právě ženy, které je budou zřizovat či se na této aktivitě podílet nebo alespoň horlivě žádat o jejich zakládání, většina článků na ně i apelovala, aby se více podílely a realizovaly v zřizování útulků, byla to jedna z iniciativ ženských organizací, které v poválečných letech existovaly, jako Rada žen nebo výbory žen při ONV. Dokonce zakládání útulků byla jedna z funkcí, které měly ženy v JZD nebo případně i v jiných z mnoha organizací jako JSČZ, Český svaz socialistických žen nebo i MNV, oficiálně na starosti. Například v časopisu *Vlasta* v článku s názvem *Údernické žně – závazky našich žen* se píše: „Dnes jsou již všeobecně uznávány výhody dětských žňových útulků a ve všech obcích volají ženy po tomto zařízení, které nesmírně ulehčuje práci zemědělské ženě. Proto všechny, a zvláště členky Československého svazu žen, budou dbát na to, aby síť žňových útulků byla co nejvíce rozšířena a dětské útulky byly zřízeny zvláště v obcích, v nichž budou provedeny údernické žně,“.¹²⁶ Určitým způsobem zde vyniká politicko-mobilizační aspekt. Mobilizace žen, aby budování útulku přispívaly k socialismu.

Zakládání útulků nebylo jedinou aktivitou ženám přikládanou, nýbrž jim byl dán i vliv určování, která žena se stane pěstounkou. Pověřená žena musela být ze strany matek přijata. Bylo tak třeba získávat jejich důvěru a tím se dostávaly do popředí zájmu. Byla to politika, kterou ženy mohly vést. Ilustrativní je v tomto ohledu případ pěstounky na Roudnicku Marie Mikulové,¹²⁷ u které matky projevily výraznou nespokojenost. Stěžovaly si na nedostatečnou péči o děti. Nejdříve byla Okresní péčí o mládež v Roudnici nad Labem napomenuta,¹²⁸ po dalších stížnostech odvolána. Matky přispěly k jejímu přemístění, které nakonec bylo odůvodněno zdravotními důvody, bez upozornění matek by ale k jejímu propuštění nedošlo.¹²⁹ Můžeme tak konstatovat, že ženám byla ohledně útulků přisouzena moc i bez jakéhokoli politického aspektu – útulky prostě závisely na jejich vůli je chtít, zde byl problém minimální, ale přeci jenom v některých obcích ženy o útulky nestály. Takto například na nezájmu občanstva města, i přes snahu místního národního výboru, ztroskotal pokus o otevření útulku v Libochovicích, kde se ukázala jako postačující pouze mateřská škola.¹³⁰ Částečně tuto funkci kryje i samotná práce pěstounky, která zodpovídala za útulek a za další zaměstnance v něm. Držela tak v rukách zodpovědnost za zařízení.

Celkově se nedá říct, že by se ženy kolem útulků chovaly pasivně. Naopak můžeme najít ještě několik stížností na pěstounky, ačkoliv bohužel u většiny se nedochovaly

¹²⁶ *Vlasta*, 20.7.1950, roč. 4, č. 29, str. 10.

¹²⁷ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice, k. 14, Žňové útulky 1948-1955, spis Marie Mikulové.

¹²⁸ Tamtéž.

¹²⁹ Tamtéž.

¹³⁰ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. MěNV Libochovice, k. 45, Mateřská škola a dětský útulek 1947-1951, ONV – úřadovna okresní péče o mládež v Libochovicích, zřízení zemědělských útulků, 11.3.1948.

následující zprávy, jak se stížnostmi bylo naloženo. Každopádně se jimi musel někdo zabývat. Hrozilo totiž, že by ženy děti do útulku nedávaly, což by mohlo znamenat několik komplikací od obecné nevole po jejich odchod ze zaměstnání. Například v útulku v Loučné si ženy stěžovaly na špatné fungování útulku, zejména pak na to, že nebyl včas otevřen a že o děti nebylo dostatečně postaráno, pěstounka je nechala mokré nebo pomočené, starší děti musely dohlížet na mladší nebo je pěstounky vysílaly na různé posílky. Jak napsala do stížnosti jedna z matek „*Nejedná se o případy ojedinělé, nýbrž je to takřka denně*“, ¹³¹ což šlo absolutně proti filozofii, jež útulky měly zastávat.

O dalším vlivu, který mohly matky mít na výběru pěstounky svědčí další zpráva z útulku ve Spomyšli nedaleko Mělníka, jak stojí ve zprávě v hlášení spomyšlského MNV z 24.2.1956 „... *Po dohodě z maminkama které budou dávatí děti do útulků bylo roshodnto aby pěstounkou byla s Uhrová Jiřina nar. dne 27.10.1921. ...*“¹³² . Nápodobně, když byla odvolána pěstounka, maminkami považována za dobrou, zvedlo se pozdvižení. Takto například psaly ženy, ačkoliv v jeslích, na MNV Hrádek nad Nisou, aby znovu projednal odvolání pěstounky J. Trlové a žádají „... *aby toto jednání bylo vedeno za účasti všech maminek ...*“, přičemž argumentovaly, že jesle byly skvěle vedeny...¹³³

Do politické funkce patří i vzájemný vztah komunistického režimu a útulků. Jako první bych ráda zmínila obraz útulku v mediálním prostředí. Zmínky v tisku se objevovaly, v o něco omezenější míře, už za protektorátu. Výrazně se však počet článků s touto tematikou zvyšuje s třetí republikou, což pravděpodobně můžeme přičíst znovu obnovení několika periodik. Růst počtu pokračuje i po únoru 1948. Od poloviny 50. let dochází k ústupu a blíže se roku 1960 články ubývá a pak už se jedná opět pouze o zmínky.

Články povětšinou měly velmi podobné znění a někdy se stalo, že v různých časopisech byl vytištěn úplně totožný text – stávalo se tak v případě, že šlo o propagaci útulků buď mezi maminkami nebo pro nábor pěstounek, které s největší pravděpodobností zadával někdo z úředníků, tudíž nelze vyloučit, že byly psány například podle jedné šablony. Můžeme tedy za nimi vidět i určitou kampaňovitost, účelnou snahu je zavádět.

Výraznou otázkou je, zdali komunistický režim využíval útulky nějakým způsobem k propagandě či dokonce indoktrinaci. Jak bylo zmíněno výše, pěstounkou v útulcích vždy musela být národnostně a státně spolehlivá žena, předem schválená ONV, která měla v popisu

¹³¹ SOKA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, sociální komise MNV v Loučné, Stížnost na personál dětského útulku v Loučné. 13.1.1951.

¹³² SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice, k. 204, Žňové útulky, též osobní spisy, pěstounek 1956–1959, Místní národní výbor ve Spomyšli, Hlášení z 24.12.1956.

¹³³ SOKA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Místní národní výbor Hrádek nad Nisou, stížnost matek.

náplně své práce vést děti k lásce k socialistické vlasti, kapitola o kurzech dokonce dokládá, že procházely určitou ideologickou osvětou. Tato slova však ještě nemusí nutně znamenat, že by děti v útulcích byly nějakým způsobem indoktrinovány. Na počátku 50. let sice v některých útulcích visely na zdi obrazy Klementa Gottwalda a Stalina, například jako v dětském útulku v Bříze v roce 1949.¹³⁴ Vzhledem k okolnosti, že tam taktéž pobývaly velmi malé děti od 1 roku, nemohlo nejspíše k výrazné propagandě docházet. Děti si zde měly obzvláště hrát.

A navzdory okolnosti, že ženy, které byly k pěstounství vybrány, procházely ověřením jejich politické spolehlivosti pro komunistický režim, určitě nelze automaticky předpokládat, že by to byly aktivní „soudružky“ povídající dětem o třídním boji. Obzvláště ve stínu kolektivizace, která koncem 40. a v 1. polovině 50. let na venkově probíhala. Ač se tedy jednalo o kolektivní státní výchovu, jejíž cílila k určité kontrole, o výrazné explicitní ideologizaci vůči dětem se pravděpodobně hovořit moc nedá. Bohužel nedostatek pramenů, zvláště osobního charakteru v podobě výpovědí, neumožňuje přesně rozvést, jak moc zemědělské útulky v tomto směru na děti působily. Přesto bychom měli na útulky stále pohlížet jako na další politický prostor, i když indoktrinace nebyla přímá a zjevná, stále byla patrná přítomnost ideologie, třebaže v pozadí. Nemůžeme tak o útulcích tvrdit, že se jednalo o apolitické zařízení jako například v době okupace, kdy apolitičnost byla vlastně vyžadována.

K tomu je ještě třeba dodat, že i kdyby zůstaly někde apolitické vůči dětem, nelze to již říct o vztahu k jejich rodičům. Propaganda s nimi spojená směřovala převážně směrem k nim, zvláště matkám. Právě i sem cílilo jejich ideologické využití – jejich propagování jako skvělého vynálezu, výdobytku revoluce, úlevy, daru od socialistického státu, pomoc, které se jim za buržoazní první republiky nedostávalo, byly prezentovány i jako důkaz úspěchu nově nastolených poměrů. Prezentace útlků spočívala i ve zmínkách, že se nacházejí v SSSR, ačkoliv byly spíše ojedinělé a nevýrazné. O jejich protektorátní minulosti se v tisku nedočteme vůbec.

Rovněž otevírání útlků bylo určitou příležitostí k propagaci režimu. Některé útulky se otevíraly při týdnu dětské radosti, na den dětí, na den matek nebo i na MDŽ, a ačkoliv jsem se nedostala k nějakým podrobným pramenům přesně popisující samotné otevření, lze předpokládat, že část se rozhodně neobešla bez heslovitých a agitačních proslovů.

Režim útlky určitě využíval jako formu sebe reprezentace – sloužily jako podpora předvádění budovatelského úsilí, jako forma vymezení se vůči předválečné době, kdy školek

¹³⁴ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útulky 1948-1955, dopis pěstounky Jaroslavy Šubrtové Okresní péči o mládež v Roudnici n./L. z 19.5.1949.

byl nedostatečný počet. Nadto útulky splňovaly určitý ideál svépomoci a kolektivnosti – například jako ve filmu *Dovolená s Andělem*, kde se účastníci rekreace podílí na výstavbě útulku nebo když kvůli nedostatku personálu musely občas na postu kuchařek vypomocet matky dětí nebo jejich otcové opravovali prostory zařízení či vyráběli vybavení, někdy rodiny u sebe ubytovávaly pěstounky. Dle proších dokumentů se útulky neměly zakládat pouze pro děti, nýbrž i pro zemědělské ženy, aby jim sundaly z ramen břemeno starostí o rodinu.

4.3. Zaopatřovací funkce

K zaopatřovací funkci není třeba dlouhého vyjádření a dost možná ji lze zohlednit v rámci funkce sociální, s kterou je zajisté spjata. Přesto bude ve stručnosti rozvinuta samostatně, jelikož do sociální funkce byly zahrnuty hlavně otázky hygieny a životní úrovně. Zaopatřovací funkce spočívala v něčem lehce odlišném.

V meziválečných letech jednou z velkých hrozeb a diskutovanou otázkou byla vysoká dětská a kojenecká úmrtnost, což přetrvalo i do období po ukončení války.¹³⁵ Útulky ze svého charakteru nemohly zabránit kojenecké úmrtnosti, u starších dětí již ovšem ano. Jednak měly poskytnout zdravé prostředí,¹³⁶ do jednotlivých zařízení také docházel doktor na dětské preventivní kontroly a očkování, jak bude ještě rozebráno, ale v souvislosti s touto funkcí rovněž chránily děti před dětmi samými.

Pokud si rodina nemohla dovolit, aby matka zůstala doma či celkově okolnosti tlačily na její nasazení do zaměstnání, musela žena nastoupit do práce a děti buď vzala s sebou na pracoviště, či je nechala samotné doma nebo pod dohledem starších sourozenců či prarodičů. Ti však na dohled kvůli příliš nízkému nebo naopak vysokému věku nemuseli stačit. Stávalo se tak, jak se dočteme v denním v tisku, že v době polních prací, rostly počty nehod způsobené dětmi a jejich hrami, zmiňovány jsou hlavně požáry. V důsledku vznikaly i materiální škody. Rostla taktéž dětská úrazovost jako zlomeniny nebo srážky s vozidly, která mohla mít často fatální důsledky – například utonutí. Tím, že děti budou pod odborným dohledem, který bude mít na starost pouze je, se těmto neštěstím mělo zabránit. Například v Rudém právu v článku *Dodržování bezpečnostních opatření zabráníme požárům* se mimo jiné píše, že „Četné požáry jsou založeny dětmi, nejvíce kolem věku pěti let. Stává se často, že

¹³⁵ K tématu: RÁKOSNÍK, Jakub a Radka ŠUSTROVÁ. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*, str. 18–74.

¹³⁶ SOKA Semily, f. ONV Semily, k. 109, oběžník 1, Zemědělské útulky 1947–1949, Zemský národní výbor – Zemská péče o mládež, Oběžník č. 1 z 20.11.1948.

děti uhoří“.¹³⁷ Zaopatřovací funkce neznamenal pouze snížit dětskou úmrtnost, ale i materiální škody napáchané bezprizorními dětmi. Nadto zbavovala pracující maminku strachu, že se s dítětem něco stane, protože by nebylo pod dozorem.

4.4. Funkce výchovně-vzdělávací

Další, čtvrtá, význačná funkce je role výchovně-vzdělávací. Útulky dozajista nebyly vzdělávací instituce typu mateřské školy s učitelkami se specializovaným vzděláním. Stejně tak je pravdou, že tato funkce lehce zaostávala za těmi jmenovanými výše, což bylo dáno jednak jejich účelem pomoci hospodářství a zvýšit životní úroveň na venkově, dětmi v širším věkovém rozpětí (2–6 let) ale zároveň i jejich dočasností, kdy útulky byly zpravidla otevřeny pouze několik měsíců nebo i týdnů v roce. Dokonce se zde dětem nedostávalo ani takové odborné péče jako dětem v jeslích, kde se o ně staraly kvalifikovanější pracovníci, především dětské zdravotní sestry, někde nebyla výjimečná ani přítomnost lékaře. Naopak pěstounky byly ženy, jejichž odborné vzdělání málokdy přesáhlo absolvování čtrnáctidenního kurzu, pokud se ho vůbec účastnily, třebaže za protektorátu byly pěstovkami v útulcích i učitelky mateřských škol.¹³⁸

Přesto nelze říct, že by tato funkce zůstala zcela opominuta. Obzvláště po roce 1948, kdy funkce více vystupuje, si byl stát – reprezentovaný zřizovateli útluků a institucemi je zaštiťující – moc dobře vědom, že dětem nestačí pouhé hlídání¹³⁹ a je třeba je rozvíjet, což se projevovalo i postupným tlakem na vyšší kvalifikaci pěstounek. Tento tlak jednak nejspíše vycházel ze stále se rozvíjející dětské psychologie, dále snaze režimu vychovat si své stoupence a jejich přivlastnění. Existovala určitá snaha, aby děti měly daný program, řád, aby trávily čas venku v přírodě, na děti v žádném případě neměl působit špatný vzor. Naopak v tomto případě přebíraly určitou část ze škol mateřských, neboť spousta pouček a nařízení, které zde platily, měla být závazná i pro zemědělské útulky – nejvíce se to týkalo denního řádu, stravování a hygienických požadavků.

V případě útulku nešlo jen o výchovu a vzdělávání dětí, ale částečně se funkce vztahovala i rodičům, zvláště pak matkám. Jednou z náplní práce pěstounky totiž bylo, aby pěstounka rodiče poučovala o správných výchovných prostředcích, potažmo výchově jako

¹³⁷ Například *Rudé právo*, 7.9.1949., roč. 29-30, č. 210, str. 3.

¹³⁸ Osobně se domnívám, že je to i tím, že po zániknutí školek v pohraničí se většina propuštěných učitelek uchýlila do vnitrozemí a útulky tak byly cestou, jak se vrátit ke své původní profesi.

¹³⁹ Například v jednom z článků *Útulky pro děti zemědělců* se píše, že mají vznikat hodnotné zemědělské útulky a ne pouhé „hlídárny na děti“: *Stráž na Dyji*, 13.6.1947. roč. 2, č. 24, str. 5.

takové. Pěstounka se měla zajímat o život rodiny a případně intervenovat. Útulky tak skrze děti vlastně měly v gesci rovněž výchovu rodičů.

Nabízí se, zda zde mohla být snaha i o ideologické působení, prosazování idejí komunistického režimu a snaha přesvědčovat rodiče, aby děti vedly v duchu socialismu. Vhledem však k absenci pramenů, které by toto potvrzovaly, bychom se pohybovali pouze v rovině spekulací, proto otázku nechává autorka této práce nezodpovězenou, ačkoliv se domnívá, že ideologie částečně subtilně přítomná byla.

4.5. Sociální funkce

Jak bylo řečeno sociální funkce je společně s hospodářskou onou původní, a utvářela se, ač se tehdy nejednalo konkrétně o útulky zemědělské, už v meziválečném období a přetrvávala až do 50. let. Avšak zatímco v meziválečném období šlo spíše o zmírnění bídy, za protektorátu, tedy podle Radky Šustrové v době „zastřeného“ vznikání sociálního státu, se již jednalo o plnohodnotnou součást politiky zdraví a rodiny. Oboje s rokem 1948 ještě posílilo. Je samozřejmé, že slovo *sociální* má širší význam. V případě této práce budou sociální funkcí myšleny převážně záležitosti hygieny, tudíž snahy zlepšit zdravotní situaci u dětí a zvednout životní úroveň prostředí, v kterém vyrůstají. Částečně zde bude i nastíněna otázka emancipace venkova.

Pro pochopení této funkce zemědělských útluků je podstatné si uvědomit, že na konci 40. let a na počátku, nebo někde i po celé období 50. let, životní podmínky nebyly všude vysoké či dokonce alespoň dostačující. Zdravotní pracovní komise Rady žen upozorňovala v období 1948-1950 na populační propad, vysokou dětskou úmrtnost a šíření vážných chorob.¹⁴⁰ Problém se netýkal pouze měst s dělnickými čtvrtěmi a chudšími periferiemi, ale právě i venkova. Zmíněná komise pořádala vzdělávací přednášky na téma hygieny venkova, z čehož můžeme usuzovat, že situace zde nebyla dobrá.¹⁴¹ Ostatně řada dobových dokumentů zdůrazňovala nutnost vyrovnat rozdíly mezi městem a venkovem. Zejména péče o venkovské, zemědělské dítě, byla o něco upozaděná než o dítě městské.¹⁴² Do toho předškolních zařízení bylo na venkově opravdu málo. Válka nedostatky ještě zdůraznila a v poválečných letech bylo okamžité skokové zlepšení těžko myslitelné.

Ačkoliv český venkov nebyl nejpostiženější oblastí válkou, stávalo se přesto, že některé děti nevyrostaly zrovna ve vhodném a podnětném prostředí. Útulky, stejně jako

¹⁴⁰ NEČASOVÁ, Denisa. *Buduj vlast - posílíš mír! : ženské hnutí v českých zemích 1945-1955*, str. 192.

¹⁴¹ Tamtéž, str 192.

¹⁴² *Lidové noviny*, 8.5.1941., roč. 49, č. 231***, str. 4.

mateřské školy, toto měly kompenzovat, zvláště, co se týká určitého rozvoje, socializace a stravy. Většinou poskytovaly minimálně jedno jídlo – oběd, někdy i svačiny, a když ne, byla uložena povinnost si stravu přinést. Platí to obecně jak pro protektorát, tak pro období po roce 1945, i když za protektorátu rodiče musely donést přidělové lístky. Navíc od roku 1945 až do ukončení přidělového systému útulky i mateřské školky získávaly vyšší podíly některých potravin, které děti mohly v době největšího nedostatku zachraňovat od nebezpečné podvýživy – jednalo se hlavně o ty základní a pro děti potřebné jako maso, ovoce a mléko.¹⁴³

Vzhledem k nedostatku pramenů z let 1940–1945 nelze plně popsat rozsah sociální funkce v tomto období. S jistotou můžeme tvrdit, že její role tehdy spočívala v zajištění stravy a bezpečnosti, mělo se dbát za venkovní pobyt dětí, který byl brán jako pro zdraví prospěšný. Sociálně-zdravotní funkci často zmiňovala média, například Český učitel „*Jesle, opatrovny a útulky v nichž se pečuje o děti v útlém věku mají význam převážně sociální. nahrazují dětem péči, kterou jim nemůže v dostatečné míře poskytnou rodina a rodičům umožňují výdělečnou práci. Stejný smysl a účel mají také mateřské školy, ty však jsou už také zařízením značného významu pedagogického,*“¹⁴⁴ nebo též v Českém zemědělcí „*Tyto útulky přispívají velmi podstatně k vyřešení problému opatrování dětí předškolního věku na venkově k získávání dalších pracovních sil a zlepšení sociálních, zdravotních a výchovných poměrů na venkově.*“¹⁴⁵

Ani z období třetí republiky není k této stránce mnoho informací. Z médií se zdá, že v danou dobu sociální funkce lehce ustoupila a převážily více články o hospodářském významu. Nelze nicméně s jistotou tvrdit, že by v uvedených letech útulky tuto funkci ztratily. Je dost možné, že stále převládala nebo hrála stejnou roli, jako dříve, pouze se těšila menšímu mediálnímu zájmu. Situace viděna místní optikou mohla vypadat jinak, než jak bylo prezentováno. Každopádně s rokem 1948 lze plně zmapovat její rozsah. Od tohoto roku totiž můžeme detailně vysledovat přísné hygienické požadavky.

Hygienická opatření byla převážně motivována strachem z infekčních či jiných nákaz, hlavně dětských nemocí jako spála, spalničky, dětská obrna ale obavy stále budila i tuberkulóza, a skutečnost, že medicína zdaleka nebyla na takové úrovni, aby si s nemocemi vždy poradila. Důležitá je zde i výchozí zdravotní situace dětí. Nacházíme se v období těsně po válce, v jejímž důsledku a v důsledku nedostatku, dochází k celkovému oslabení zdraví lidí a obzvláště dětí, které jsou zdravotně citlivější a náchylnější k onemocnění. Současně se v dobové představitosti stávají budoucností státu a národa. Musíme též brát v potaz, že

¹⁴³ Například *Venkov*, 16.8.1942, roč. 37, č. str. 10 nebo *Čin*, 3.2. 1948, roč. 4, č. 28, str.2

¹⁴⁴ *Český učitel*, 17.4.1941., roč. 44, č. 16, str. 125

¹⁴⁵ *Český zemědělec*, 21.5.1942, roč. 24, č. 21, str.125

účelem sociální funkce bylo i snížení dětské úmrtnosti, jak bylo popsáno v bezpečnostní funkci. Zmíněné faktory vysvětlují i požadavky na to, aby do útulků docházel dětský lékař a byly často kontrolovány hygienou nebo alespoň někým z MNV či učitelkou z MŠ.

4.5.1. Hygienický aspekt zemědělských útulků – 1948

Hygiena je ve slovníku definována jako „*souhrn opatření zajišťujících ochranu zdraví, zejména dodržováním čistoty*“,¹⁴⁶ případně jako vědecký obor se stejným záměrem. V první polovině 20. století se tento pojem dal zaměnit se slovem zdravotní věda, s takto použitým pojmem se setkáme například v díle *Úvod do školské pedagogiky* z roku 1946, za jejímž autorstvím stál význačný pedagog a komeniolog Josef Hendrich.¹⁴⁷ *Masarykův slovník naučný* uvádí u hesla hygiena jako vysvětlivku přímo pojem zdravotnictví.¹⁴⁸ Dnes ji můžeme kromě fyzického těla, spojovat i s duševním zdravím, ve zmiňovaném období se ale jednalo obzvláště o otázky čistoty a šíření nemocí. Už na přelomu 19. a 20. století byla hygiena ve smyslu čistoty diskutovaným tématem a učení hygienických návyků patřilo ke školním kurikulům. Nejednalo se tak o jev, který by byl objeven až s protektorátem, rozvoj politiky zdraví je starší než vznik sociálního státu.¹⁴⁹

Jeden z vystupujících aspektů, který je spojen, jak se zakládáním, tak se spravováním útulků a zároveň s jejich sociální funkcí je zdravotně-hygienický, který útulky zastávaly a který souvisí se socializací venkova. Co se týče 40. a 50. let minulého století nelze říct, že by lidé žili všude ve vhodných a zdravotně nezávadných podmínkách. Některé problémy jako například podvýživa nebo šíření nemocí, a s tím spojená dětská úmrtnost, nebo nedostatek materiálu na otop byly umocněné válkou a následované bídou poválečných let. Avšak již před počátkem války lidé na venkově, nýbrž i ve městech v dělnických čtvrtích, žili v nevyhovujícím bydlení. Kromě toho značná část vesnic nebyla napojena na vodovod a kanalizaci (a dodnes tak v některých zůstalo), splachovací záchod byl na venkově víceméně výjimkou, podobně jako koupelna s tekoucí vodou. Zdravotní podmínky československého obyvatelstva tak, dle dnes námi nastavených standardů, nebyly na vysoké úrovni.

¹⁴⁶ Heslo | Akademický slovník současné češtiny. [online]. Copyright © 2012 [cit. 13.07.2021]. Dostupné z: <https://slovníkcestiny.cz/heslo/hygiena/0/34976>

¹⁴⁷ HENDRICH, Josef. *Úvod do obecné pedagogiky*. 3. vyd. Praha: Profesorské nakladatelství a knihkupectví, 1946. Knihovna středoškolských otázek. Autor dokonce upozorňuje na vznik speciálního oboru, tzv. školské hygieny, týkající se péče o zdraví mládeže a řeší i otázku školních lékařů, str. 18.

¹⁴⁸ *Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. Praha: Československý Kompas, 1927, díl III., str. 401.

¹⁴⁹ K tématu například: RANDÁK, Jan. Kropící vůz? Asanace? Hygiena a "politika ulice". *Moderní dějiny: časopis pro dějiny 19. a 20. století*, roč. 28, č. 2 (2020), s. 173-186.

Samotné hygienické podmínky venkova ve sledovaném období nejsou dosud velmi probádaným tématem, avšak většina pramenů implikuje, že na vesnicích rozhodně nebyly dostačující, abychom mohli potvrdit pověst „zdravého“ venkova oproti špinavým „nezdravým“ městům. Zdá se, že jediné, co venkov svým obyvatelům poskytoval, byl akorát čerstvý vzduch. Nejedná se však o trend poválečných let. Jak píšou Jakub Rákosník a Radka Šustrová, v meziválečném období ustupuje narativ venkova jako zdravějšího prostředí pro dětský organismus.¹⁵⁰ Hlavním důvodem byly neinformovanost, lpění na tradicích a nevyhovující bydlení venkovského obyvatelstva. Vznik útulků na tento trend částečně navazuje a odpovídá.

Hygienické nároky v zemědělských útulcích na čistotu a sociální zařízení byly opravdu velmi přísné, převážně motivované strachem z šíření nemocí mezi dětmi a z toho vyplývajících tragických následků, na druhou stranu vliv zde mohlo mít i úsilí o samotné pozvednutí životní úrovně dětí. Je zásadní, že se jednalo o děti zemědělců nebo děti továrních dělníků, kteří nepatřili k sociálně vyšším třídám, ačkoliv se jejich situace časem zlepšovala.

Co znamenaly vysoké nároky? Například každodenní mytí a dezinfekci podlah, stolů i dětských hraček, které měly být vyrobeny z omyvatelného materiálu.¹⁵¹ Typické bylo i praní ložního prádla každý týden, čistota v kuchyni, podlaha měla být z linolea nebo dlaždic či parket – nestačila klasická dřevěná podlaha s nemožností vytrít.¹⁵²

Ovšem kladení přísných požadavků a nařízení neznamená jejich přesné dodržování a neochotu z nich častokrát slevit, někdy dokonce nic jiného nezbyvalo. Jako příklad může posloužit nahrazení vyžadovaného umyvadla s tekoucí vodou jen pouhým lavorem.¹⁵³ Několikrát byl inspekci a zřizovateli útulků odmítán suchý záchod, na venkově byl však normální a většina útulků ho nedokázala nahradit lepší alternativou. Rozhodně se nejednalo o chtěnou variantu, existovala spíše snaha, aby útulky měly toalety splachovací. Co nebylo vůbec tolerováno, aby se místo záchodu používal hnůj, jenže i to v případě některých útulků představovalo realitu,¹⁵⁴ jelikož skutečnost byla často velmi vzdálená požadavkům a teorii. A zdaleka to nekončilo nevhodným sociálním zařízením. Útulky byly velmi často umístěny v nevyhovujících, vlhkých a neopravených prostorách. Najít vhodnou budovu představovalo v poválečných letech nesnadnou záležitost. Přednostně se tak, obdobně jako mateřské školy,

¹⁵⁰ RÁKOSNÍK, Jakub a Radka ŠUSTROVÁ. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích*, str. 81.

¹⁵¹ SOKA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, *Zemědělské útulky a jesle 1946–1976*, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřizování a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

¹⁵² HOŠKOVÁ, Drahomíra. *Budujeme dětské útulky na vesnici*, 1957, str. 17.

¹⁵³ Tamtéž, str. 17.

¹⁵⁴ Tamtéž, str. 10.

umístovaly do opuštěných nebo zabavených budov po německém obyvatelstvu, kolaborantech nebo později nepřátelích režimu.¹⁵⁵

Částečně tuto problematiku nastiňuje i zmíněný film *Dovolená s Andělem*, kde na vesnici, ve které se příběh odehrává, staví útulek v rozpadlém bývalém hostinci a nebýt pomoci rekreatantů děti by neměly místo pro pobyt. Daná budova měla poskytnout dostatek prostoru, dobré umístění, dostatečné osvětlení, nesmělo v ní být vlhko, aby se zde netvořily pro zdraví škodlivé plísňe. Vyžadované podmínky však nebyly ve válečných a těsně poválečných letech, ne-li i později, vůbec samozřejmostí, takže jediné, co část útulků splňovala, byl venkovní pozemek s pískovištěm pro děti na hraní. Úsilí o nápravu se samozřejmě objevovalo neustále a nutno říct, že časem i úspěšné, nejvíce pomohlo obzvlášť nasměrování dostatku financí do sektoru předškolního vzdělávání.

Většina příruček, článků a nařízení vydána pro rodiče, pěstounky nebo zřizovatelé útulků věnovala prostředí a čistotě obsáhlé části. Zdá se, že hygiena ještě v 50. letech představovala na venkově problém. Je možné se domnívat, že touto cestou mohlo docházet pomocí útulků ke kultivaci venkovských obyvatel nebo alespoň dětí, a tím přispívat k postupnému zlepšování životních podmínek. Skrze děti mohlo docházet i k působení tlaku státu na rodiče, neboť byly v útulcích, nýbrž i v jeslích a školkách, kontrolovány a mohlo tím dojít k předcházení zanedbání péče.

Vraťme se ještě zpět k strachu z nemocí. Nebylo vůbec neobvyklé zavírání útulků nebo školek v případě, že se v nich objevila nějaká více infekční závažnější choroba jako obrna nebo spalničky. Takto například musel být uzavřen v květnu roku 1951 útulek v Brníkově na Roudnicku, aby mohl být náležitě vydezinfikován, poté co se v místní škole, ke které útulek pravděpodobně přiléhal, objevila nákaza spálou.¹⁵⁶ Podobně byl přerušen chod útulku ve Vražkově v roce 1955 z hygienických a bezpečnostních důvodů, a rovnou na dobu neurčitou.¹⁵⁷ Zdá se tedy, že stát v tomto ohledu opravdu okolnosti nepodceňoval a na úroveň zařízení dbal.

O tom svědčí i to, že do útulků docházely návštěvy tvořené ze zástupců z hygieny nebo ONV/MNV, často společně s lékaři, kteří kontrolovali, zdali prostředí není zdravotně závadné. Rovněž kontroly z ONV či jiných orgánů měly prověřovat i práci pěstounky apod. Avšak prostředí a vybavení, případně celkové situace, si všímali všichni, kteří s útulky měli,

¹⁵⁵ Například: SOKA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Protokol MNV Hrádek n/N o předání domu č. 462 v Oldřichově z 25.11.1948.

¹⁵⁶ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útulky 1948–1955, dopis pěstounky Marie Fillerové ONV v Roudnici nad Labem o uzavření útulku z 15.5.1951.

¹⁵⁷ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 204, Žňové útulky, též osobní spisy, pěstounek 1956–1959, Přejícné uzavření útulku, 5.8.1955.

co dočinění. Dotyčné osoby nechávaly útulky uzavřít, případně žádaly opravení daných škod a nedostatků. Je nezbytné poznamenat, že útulky ve špatném stavu, zdá se nebyly výjimkou.

Tuto skutečnost dokládají i různé dochované zprávy z inspekci. Někdy mohlo jít o malichernosti jako například v útulku v Klenči, kdy bylo třeba pouze vymalovat, dokoupit hračky a umyvadlo.¹⁵⁸ Někdy se nicméně mohlo jednat o mnohem závažnější záležitosti. Například v jmenovaném útulku v Brníkově, který byl pracovníci Ústavu národního zdraví v Roudnici shledán „...špinavý, zdi okopané, ručníky špinavé, místnosti nevětrané, takže vzduch byl téměř nedýchateľný. ... Pěstounka byla nepřítomna, zastupovala ji její matka“¹⁵⁹ Nebo útelek ve Vrbicích, kde „Na dvoře, hřišti a zahradě, kde se zdržují děti, je mnoho smetí a odpadků. Také v přilehlých otevřených komorách. Odpadní vody jsou vedeny do trativodu – vsakovací jámy – bývalé studny, tím se může zamořiti spodní voda v okolních studnách...“, útelek měl taktéž nedostatečné osvětlovací zařízení a otop.¹⁶⁰

Na místě je úvaha, že v poválečných letech sociální funkce nabyla nového rozměru – kromě zlepšení životní situace dětí skrze útulky po hygienické stránce emancipovat venkov, kde organizované péči o dítě bylo věnováno méně pozornosti a projevovaly se nevhodné životní podmínky jako bydlení ve vlhkých budovách, nedostatečné sociální zařízení nebo horší hygienické návyky, a i technická zaostalost nebo horší občanská vybavenost vůči městům. Tématem budoucího výzkumu se tak stává otázka, do jaké míry se útulky stávají jedním z nástrojů vyrovnání rozdílů venkov – město. Tato funkce byla i otevřeně přiznávána. Jak za protektorátu, kdy se v časopise Český zemědělec píše, že: „Tyto útulky přispívají velmi podstatně k vyřešení ... a zlepšení sociálních, zdravotní a výchovných poměrů na venkově.“,¹⁶¹ tak i v příručce z roku 1957 *Budujeme dětské útulky na vesnici* od Drahomíry Hoškové. Tato stručná publikace o 82 stranách se věnuje skoro až ze dvou třetin pouze hygienickým aspektům a je velmi kritická vůči nedodržování hygienických zásad, k jejichž neplnění docházelo asi velmi často, neboť v příručce si autorka stěžuje, že venkovští obyvatelé kolikrát ani nemají zájem dané rady nebo nařízení uposlechnout.

Například je zde zformována výhrada, že obyvatelé venkova si často stěžují na vysoké nároky pro zřízení útluků a jejich porušování odůvodňují tím, že „...pro vesnické dítě to stačí, že jsou doma zvyklé na horší prostředí a nějaké to nezajištěné hnojiště a močůvka že jim

¹⁵⁸ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útulky 1948–1955, MNV Kleneč, dětský útelek, 28.8.1951.

¹⁵⁹ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 14, Žňové útulky 1948–1955, MNV Brníkov, referát práce a sociální péče, revise dětského útulku, 21.10.1950.

¹⁶⁰ SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, f. ONV Roudnice nad Labem, k. 204, Žňové útulky, též osobní spisy, pěstounek 1956–1959, dopis pro MNV Vrbice z Okresní hyg.-epid. stanice v Roudnici n/L z 13.4.1956.

¹⁶¹ *Český zemědělec*, 21.5.1942, roč. 24, č.21, str. 125.

nemůže vadit.“¹⁶² Takovýchto výtek v příručce nalezneme mnoho, publikace se velmi negativně vyjadřuje vůči podmínkám na venkově, což částečně opět vykresluje neutěšenou hygienickou situaci.

Příručka je sice propagandistického charakteru, přesto nelze říct, že by dané skutečnosti nebyly realitou, jak dosvědčují řádky výše o zprávách hygieniků. A ač byla sepsána až v roce 1957, vychází převážně ze zákonů a vyhlášek z let 1952–1953, poslouží tudíž dostatečně této práci. Byla zaměřena hlavně na zdravotní stránku útulků, sepsala ji žena s lékařským vzděláním – doktorka, recenzovaná byla též dvěma dalšími doktorkami a jedním doktorem, vydalo ji tehdejší Státní zdravotnické nakladatelství. Pozoruhodné je, že publikace jako jedna z mála textů k útulkům uznává, že jejich důležitost spočívá v udržení rodin na venkově, což nejspíše představovalo v době 50. let problém. Skoro shodný argument zmiňuje i článek v časopisu *Vlasta*, který zdůrazňuje, že útulky, jesle a školky jsou důležité pro mladé vesnické ženy a jejich rozhodnutí si děti pořídit.¹⁶³ Další zajímavostí příručky je, že je velmi přísná nejen k venkovskému obyvatelstvu, ale i k určité orientaci na ekonomiku a hospodářský tlak na venkov, v jehož důsledku dochází k tomu, že se o děti vytrácí zájem. Kritika spočívá například i v umístění útulků do nevhodných budov nebo v nedostatečném vybavení. Patrná je zde ale opět i výtka vůči rodičům, kteří si myslí „...že hnojiště a močůvka jsou znakem „zdravého venkova“¹⁶⁴ a upozorňuje, že naopak, že je zdrojem much, které jsou i zdrojem onemocnění dítěte.¹⁶⁵

Správné umístění útulku bylo zásadní nejen proto, aby budova byla vyhovující, tj.: čistá, suchá, světlá, se sociálním zařízením. Velkou roli hrálo, aby se omezil co nejvíce styk docházejících dětí s jinými dospělými “ ...o kterých nevíme, nejsou-li nemocni nebo nejsou-li tak zvanými nosiči choroboplodných zárodků“,¹⁶⁶ v čemž můžeme opět spatřit ony úzkostlivé obavy z nakažení. Právě kvůli tomu byla povinnost, aby útulky měly samostatnou budovu, nebo alespoň oddělený vchod v případě vícefunkční budovy a přesně z této příčiny musely mít vlastní sociální zařízení.¹⁶⁷ Umístění útulku ve více účelové budově představovalo hrozbu vystavení dítěte nebezpečné nákaze s nedozírnými následky.

¹⁶² HOŠKOVÁ, Drahomíra. *Budujeme dětské útulky na vesnici*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1957, str. 7.

¹⁶³ *Vlasta*, 25.12.1958, roč. 12, č. 52. Podobně článek ve stejném časopisu zmiňuje, že útulky ale i jiná sociální zařízení mají svůj význam v udržení mladých lidí v obcích: *Vlasta*, 26.7.1956, roč. 10, č. 30.

¹⁶⁴ HOŠKOVÁ, Drahomíra. *Budujeme dětské útulky na vesnici*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1957, str. 8.

¹⁶⁵ Tamtéž, str. 8.

¹⁶⁶ Tamtéž, str. 8.

¹⁶⁷ SOKA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřízení a provoz zemědělských útulků s účinností od 1.10.1948.

A i oficiální úřední dokumenty tento aspekt reflektovaly. Základem pro hygienická opatření v útulcích je již několikrát citovaná směrnice z roku 1948.¹⁶⁸ V kontextu toho je zajímavé, že nejen že děti do útulků musely přinést potvrzení od lékaře, potvrzení o očkování proti neštovicím a záškrtu, ale dle směrnice i potvrzení, že se v jejich rodině a blízkosti nevyskytuje žádná nakažlivá choroba, zejména věčný strašák předválečných, válečných a poválečných let – tuberkulóza. Bez těchto potvrzení nesměl útulek dítě přijmout. Státní moc tudíž pomocí této negativní motivace, neboť matky často do práce musely a dítě nemohlo zůstat bez dozoru, vykonával politiku zdraví.

Dalším bodem, který zmiňuje směrnice i příručka, je, že pěstounky měly při přijímání dětí kontrolovat a dítě, jež se vyznačovalo jakýmikoliv příznaky nějakého, byť nezávažného, onemocnění, nesmělo být přijato. Příručka obsahovala i tabulku častých infekčních nemocí (tyfus, spála, spalničky, hepatitida atd.) a k nim přiložené informace, jak se nákazy projevují, léčí a jak mají zařízení postupovat. To znamená, že u každé nemoci bylo určeno jak a čím dezinfikovat útulek, jaká mají být přijata opatření u ostatních dětí, kdy se smí nakažené dítě nejdříve vrátit do zařízení a zdali je možné přijímat nové děti. S podobnými tabulkami nebo informacemi se můžeme setkat i mezi archiváliemi týkajících se osnov kurzů pro pěstounky.

Pro doplnění představ uveďme, že pedagogická literatura často v částech, kde zdůrazňuje, jak klíčové je mytí rukou, podává i návody na svépomocí vyrobená jednoduchá umyvadla. Umývání rukou totiž bylo doporučeno pod tekoucí teplou vodou. Jenže, jak bylo zmíněno, velká část obcí nebyla napojena na vodovod, tudíž ani útulky. Když se nepodařilo zajistit teplou tekoucí vodu – lavory nebyly kvůli tomu, že se v nich mylo více dětí najednou, považovány za ideální variantu – bylo možno alespoň vyrobit jakási jednoduchá mycí zařízení. Opět se zde lehce objevuje prvek určité svépomoci částečně charakterizující pro útulky. Celkově jsou zpozorovatelné postupně se měnící postoje k hygieně a venkovu jako takovému.

Citovaná směrnice také konstatuje, že zřízení útulku podléhá zdravotně-policejnímu schválení, spravuje ho MNV společně s komisí péče o mládež, zřízení schvaluje ONV/OPM na žádost MNV a kromě toho, že daná budova musí být vyhovující, tak musí splňovat rozlohu, aby na jedno dítě vyšlo 2,5 m² podlažní plochy, zařízení muselo být umyvadelné a dezinfikovatelné.¹⁶⁹

O hygienických opatřeních vypovídá kromě toho i fakt, že směrnice udávala možnost vyloučení dítěte z docházky v útulku v případě, že se u něj objeví nakažlivé onemocnění nebo

¹⁶⁸ Tamtéž.

¹⁶⁹ Tamtéž.

jiná nákaza vyžadující speciální péči. To se ale například týkalo i dětí, které byly zavšivené.¹⁷⁰ V případě, kdy děti měly vši opakovaně, mohlo dojít i k nahlášení rodiny pěstounkou zdravotní komisi,¹⁷¹ OPM nebo zdravotnímu ústavu, který mohl v rodině intervenovat. Návrat byl umožněn při předložení nového lékařského potvrzení, a ještě musel být udělen souhlas lékaře docházejícího do útulku. V případě, že se onemocnění dítěte objevilo během dne, dítě mělo být dáno do izolace od ostatních. Útulky se tak stávají jakýmsi zajišťovatelem pořádku, strážcem zdraví dětí a zároveň se pomocí nich určovaly hygienické standarty, které by měly být nastaveny i v jednotlivých domácnostech.

Další záležitost, která souvisí s hygienou, jsou i zdravotní prohlídky pěstounek. Je pochopitelné, že práce s dětmi vyžadovala fyzickou zdatnost. Ženy, jež se pro tuto profesi rozhodly, musely projít rozsáhlou zdravotní prohlídkou včetně testu bacilonosičství a testu na pohlavní choroby, dnes takovými vyšetřeními zájemkyně o učitelství v mateřských školách neprocházejí, v čemž opět můžeme spatřovat určitou úzkost ohledně šíření nemocí.

Zemědělské útulky z hlediska zdravotního dozoru podléhaly veřejné zdravotní správě. V útulcích měl vykonávat dohled, ve smyslu kontroly čistoty, dodržování hygienických nařízení, stavu kuchyně apod., lékař vybraný ONV/zdravotním referentem, a to každých čtrnáct dní, přičemž při každé návštěvě měl děti vyšetřit a zapsat záznam do osobního listu dítěte, a vše bez přítomnosti rodiče. Stejně tak se měl spolupodílet na přijímání dětí nebo případně v útulku, opět bez přítomnosti rodiče, provést očkování.¹⁷² Rodič tak částečně ztrácí kontrolu nad zdravím dítěte, přičemž argumentem, proč očkovat přímo v útulku bylo, aby matka nemusela přerušit práci.

Že se má v útulku každý den vytírat a provádět povrchový úklid asi překvapivé není, ale z dnešního pohledu se nám může zdát zvláštní mytí oken každý měsíc a vymalování nebo bílení vápnem každý rok. Navíc tehdejší děti musely být dost otužilé, topit se začalo teprve, když vnitřní teplota v útulku klesla na 16 C⁰.¹⁷³

Je pozoruhodné, obzvláště v kontextu momentální koronavirové situace, že když pěstounka, i když byla třeba jen lehce nachlazená, měla nosit ochrannou masku. Děti pak měly být jednou za měsíc, u těch menších jednou za čtrnáct dní váženy. Jídelníček schvaloval lékař.¹⁷⁴ Na druhou stranu jídlo nemusela vařit jen kvalifikovaná kuchařka, která prošla

¹⁷⁰ Přičemž odlišování takto malých dětí probíhalo pomocí DDT – látky, která je dnes považována za značně toxickou: Tamtéž.

¹⁷¹ Dle směrnice mělo k nahlášení dojít dle okolností – ty nebyly specifikovány – byl tak dán prostor i k neodůvodněnému nahlášení.

¹⁷² SOKA Liberec, f. MěNV Hrádek nad Nisou, k. 163, obsah Zemědělské útulky a jesle 1946–1976, Směrnice Ministerstva sociální péče pro zřízení a provoz zemědělských útlků s účinností od 1.10.1948.

¹⁷³ Tamtéž.

¹⁷⁴ Tamtéž.

kontrolou. V případě, že se nesehnala, mohly vařit matky docházejících dětí. Opět se zde ukazuje jakási zvláštní ambivalenci režimu, který proklamoval určité zásady, ale protože především v prvních poúnorových letech nezvládl nebo nemohl zvládnout zajistit správné podmínky, uchýloval se k provizorním krokům a opatřením. Pěstounky se dále měly s matkou hovořit o výchově a výživě dítěte, poskytovat rady, pomoci a zasahovat tak do rodinných záležitostí. Paradoxně tak tak musely činit, i když samy děti ještě neměly.

Závěr

Dětské útulky představovaly součást předškolní výchovy, jejichž vznik, byť v odlišné podobě, než v které jsou popsány v této práci, lze datovat už do druhé poloviny 19. stol. Útulky měly mnoho forem, v době před rokem 1940 je můžeme najít i pod označením opatrovna, někdy splývaly i s jeslemi. Jejich vymezení nebylo jasně určené, pevně daná nebyla ani pravidla pro jejich zřizování a víceméně je mohly provozovat jak různé spolky nebo organizace, tak i církve či jednotlivé obce.

Útulky byly v meziválečném období zakládány zvláště ze dvou důvodů. První pohnutkou bylo hlídat děti dělnických matek v době, kdy ony musely do práce. Útulky tedy z počátku byly spjaté spíše s městským prostředím a krom hospodářské funkce – uvolnění ženských pracovních sil – měli hlavně funkci sociální a to zajistit, že o děti v rodičově nepřítomnosti bude postaráno. Druhý důvod, ač ne vyloženě explicitně zmíněný, byl i důvod nacionální. I v jazykově smíšených oblastech matky musely nastoupit do zaměstnání, a tak i zde se zakládaly mateřské školy nebo právě útulky. Jak však tvrdila česká media, německé obyvatelstvo toho využívalo, a když nebyl zřízen český útulek, tak české děti docházely do německého, kde se mělo údajně přistoupit k jejich germanizaci.¹⁷⁵ Že školní a mládežnické organizace měly národností rozměr není nic překvapujícího a ve svých knihách se tímto tématem zabývalo hned několik autorů, mimo jiné i Tara Zahra citovaná v této práci. Ačkoliv pro to nemám dostatek podkladů, je možné, že se mohl dít přesný opak a útulky sloužily i čechizaci.

Útulky vznikaly relativně živelně, bez rozsáhlé organizace úřadů. V tom přichází přelom s ustanovením Protektorátu Čechy a Morava a s rokem 1940. Toho roku bylo rozhodnuto o zakládání tzv. zemědělských (žňových) útlků, které stále měly za cíl postarat se o děti, tentokrát ovšem o děti venkovské, ve chvíli, kdy matky musely do práce. Jsou též výrazně spojeny s venkovským zemědělským prostředím, neboť se jednalo o děti matek pracujících v agrárním sektoru, který se stal vedle válečné výroby jedním z klíčových odvětví. Útulky nicméně krom této funkce dále zastávaly i funkci sociální. Důležité je si uvědomit, že venkovským dětem nebylo věnováno tolik pozornosti a jejich životní podmínky rozhodně nepotvrzovaly tvrzení o zdravém venkově. Navíc, jak ukázala Radka Šustrová, za protektorátu se rodí sociální stát rozšiřující politiku zdraví a rodiny. Naopak zde mizí nebo alespoň nevystupuje otázka národnostní.

¹⁷⁵ Pravděpodobně je, že německá strana to mohla cítit podobně v případě českého útulku, explicitní zmínku jsem však nenalezla.

A užitečnost útulků se rozhodně prokázala, jelikož jejich existence pokračovala i po roce 1945 i po roce 1948. Jak v poválečné třetí republice, tak i v poúnorovém komunistickém režimu dochází k tomu, že útulky získávají pevnou institucionální podobu, vznikají materiály a vyhlášky k jejich zřizování, stát do nich mnohem více investuje a jejich počty rostou.

Tato zařízení byla zajímavá obzvláště svou sezónností, respektive fungováním v období, kdy bylo v zemědělství nejvíce práce (pozdní jaro do půlky podzimu) i jejich dočasností jako takovou. Nikdy nebyly vyloženě plánované s tím, že se jedná o zařízení trvalá, mnohem více představovaly krok k založení mateřské školy. Jejich hlavní místo tak bylo vždy především podpůrné, jelikož zastaly místo tam, kde bylo třeba předškolní zařízení, zároveň by se zde pro malý počet dětí nevyplatila mateřská škola. Útulky dovolily matkám chodit do práce a v důsledku toho umožnily příliv pracovních sil do zemědělství a participaci na jeho podpoře a úřadům – hlavně OPM – pomohly monitorovat sociální a zdravotní situaci dětí a rodin, čímž státu umožnily podílet se na výchově dětí.

Především poslední dva zmiňované body dle mého názoru představovaly jejich nejvýraznější roli a přínos, přičemž poslední bod se týká převážně období po roce 1948. Protektorátní úřady se krom získání pracovních sil v podobě žen-matek snažily zajisté i o zlepšení zdravotně-sociálních podmínek venkova, neboť 40. léta stále patřila k období, kdy zabíjeli dnes pro nás skoro bezvýznamné nemoci, zároveň se jedná i o vrchol eugenických snah o dosažení o co největší kvalitu populace.

Snaha o zlepšení zdravotního a sociálního stavu obyvatel se neprojevila pouze v podobě útulků, nýbrž i v mnoha dalších záležitostech jako zřizování porodnic nebo nově zavedené sociální transfery. Útulky zapadají nejen do kontextu rodícího se sociálního státu ale i do kontextu rozvíjení hygieny jako vědy. Jejich přesnou roli a přesnou politiku v tomto směru práce načrtává jen lehce. Je tomu tak jednak z důvodu, že roky 1940–1945 nebyly stěžejním obdobím, ale také z důvodu, že prameny, z nichž práce vycházela byly spíše torzovitého a neuspořádaného charakteru, navíc jejich dostupnost vzhledem ke koronavirové situaci byla komplikovanější.

Každopádně období žňových útulků v letech 1940–1945 zajisté představuje určitý prostor pro další bádání. Jistě by stálo za to nejen jejich sledování v kontextu sociálního úsilí státu, nýbrž i prozkoumání přesných okolností jejich vzniku včetně potvrzení nebo vyvrácení mého tvrzení, že útulky za protektorátu ztrácí logicky svou národnostní roli a jsou pouze vhodným nástrojem hodící se pro dané okolnosti. O národnostní roli přichází pochopitelně z důvodu, že by okupační správa jen těžko povolila, aby se zde budoval „český duch“ a pro případné germanizační snahy zde působily jiné organizace.

Období po roce 1948 pak probíhalo bez výraznější reorganizace oproti protektorátu. Jistý přelom představovalo sepsání Směrnice pro zřizování zemědělských útulků v roce 1947, vydané na počátku roku 1948, která víceméně položila základ pro jejich fungování po celá 50. léta. Změny probíhaly převážně už jen v detailech, těmi největšími bylo asi snížení minimálního počtu dětí z patnácti na deset a podřízení ministerstvu školství namísto ministerstva sociální péče. V roce 1948 můžeme mluvit o tom, že pro útulky je zde finanční i veřejná podpora státu, podpora ze strany rodičů i institucionální zázemí. Avšak stále se musí řešit hygienická stránka a sehnání místností a vybavení, na které se vypisovaly vzhledem k neefektivní centrálně plánované ekonomice dlouhé čekací lhůty. Případné uvedení útulku do provozu se tak velmi často ocitlo v zajetí místních podmínek, které ne vždy umožnily, aby se útulky zřizovaly přesně podle rozsáhlých manuálů vydávanými národními výbory, místními organizacemi nebo přímo pověřeným ministerstvem. Naopak prameny svědčí o značném množství kompromisů, které byly přijaty a o neutuchajících připomínkách žádající nápravu situace.

Na rodiny se valily zprávy z novin o moderním státě, vymoženostech socialismu a optimismu budoucích let, čehož útulky měly být součástí a reprezentací, zatímco skutečnost vypadala odlišně. Ačkoliv zajisté existovala zařízení zcela vzorná, která naplňovala vyžadované ideály, zařízení nevhodná nepředstavovala jednotlivé výjimky. Z toho vyplývá, že podoba a fungování útulků tak silně záviselo nejen na poměrech v jednotlivých vesnicích, případně městech, ale na jednání, snaze a práci místních aktérů jako byly členové MNV, rodiče a pěstounky, kteří se ale nalézali stále v limitech své doby.

Právě to částečně dokazuje i silný důraz hygienu mnohem výraznější oproti předchozím letům. Nastavené hygienické požadavky byly přísné, do útulků docházel doktor, pěstounky měly děti pozorovat a kontrolovat případné zanedbání péče. Stát prostřednictvím útulků mnohem více vstupuje do života rodiny. Není zde myšleno pouze, že jsou jedním z nástrojů politiky zaměstnanosti, která matku odebírá z všedního života v domácnosti, ale zásahy do rodiny se akcentovaly i tím, že v útlucích například docházelo k očkování bez přítomnosti rodičů. Rodina se musí z rozhodnutí státu dělit o moc nad rozhodováním o zdraví dítěte. Zároveň se pomocí útulků představovala normalita zdravého a vhodného prostředí pro dítě, která měla být přenesena i do jednotlivých rodin. Sledujeme tedy na první pohled ne nutně zřetelný fakt, že socialismus se nebudoval jen v Praze v centrálních úřadech a politických ústředích, kde se právě připravovaly a vydávaly ony manuály, ale právě v jednotlivých regionech.

Tím se dostávám k tvrzení, že jeden z důležitých faktorů předškolních zařízení, nejen útulků, je, že se z výchovy u malých dětí stávala věc veřejná. Uvedený faktor vystupuje až s komunistickým režimem, přesto jeho zárodek zajisté nalezneme i dříve. Dobová literatura i prameny jasně sdělují, že rodiče nevychovávali dítě „pro sebe“, ale „pro společnost“, v čemž můžeme vidět návaznost nejen na prvorepublikové období ale i na étos 2. poloviny 19. století. Z výchovy se ztrácí individualita, existuje norma, jak by se dítě mělo v určitém věku chovat, a vybočení z hodnot tabulek jak výškových a váhových, tak i, metaforicky, charakterových, budí podezření. Učitelky, pěstounky, dětské lékařky jsou jednak prostředkem, jak určitého ideálu dosáhnout, jednak indikátorem toho, když se s dítětem děje něco znepokojujícího. Jejich cílem bylo vychovávat k lásce socialistické vlasti a budoucí budovatele komunismu. Rodič tak ztrácí monopol na výchovu vlastního dítěte, ačkoliv nikdy není samozřejmě popřena role rodiny. Nyní se nicméně stává partnerem ve výchově dítěte-občana. Rodina je sice považována za nenahraditelnou, ale v dobové rétorice neposkytuje stoprocentní celodenní péči, neboť rodiče jsou zaneprázdňeni pracovními starostmi. Útulky pak poskytují doplnění této péče a zároveň ji suplují tam, kde není dostatečná. V českých zemích a následně v Československu stát vstupoval do rodinného života již před válkou, jak ve své knize dokládá Tara Zahra, po roce 1948 ovšem tento tlak sílí.

Ani útulky po roce 1945 v této práci nejsou rozepsány do detailu. Popisná část práce končí rokem 1955, zbývají nicméně otázky, jak vypadaly útulky po roce 1970, jak po roce 1980 a do jaké podoby se dostaly těsně před svým zrušením na počátku 90. let. Podobně práce, opět spíše z nedostatku materiálů, nedostatečně postihuje vztah zemědělských útulků a komunistické ideologie, respektive podoby její přítomnosti v tomto „dětském“ prostředí. Za zkoumání by jistě stála i komparace zemědělských útulků nebo lépe trvalých útulků s mateřskými školami a jeslemi. Sledování a analýza jejich rozdílů či společných znaků nebo komparace přístupů které k nim stát, režim nebo rodiče mohli zastávat.

Práce dle mého taktéž částečně otevřela téma poválečné hygieny na venkově i ve městech a otázky přístupu třetí republiky a komunistického státu k politice zdraví, která zajisté v meziválečných a válečných letech byla výraznou společenskou otázkou. Bylo by přínosné se více podívat na poválečný venkov i ze společenského, kulturního a rodinného hlediska a nabídnout i jiný náhled, než optikou represí a kolektivizace. Dále by si jistě zasloužila pozornost emancipace poválečného venkova, ke které útulky, ale například i malotřídní obecné školy, měly přispívat. Jistě by bylo i dobré ještě více přiblížit a popsat předškolní vzdělávání jako takové, jelikož se jedná o relativně neprostudované téma s velkým prostorem pro bádání.

Ráda bych na závěr podotkla, že mým úplně prvním předpokladem, když jsem na zemědělské útulky náhodou narazila mezi prameny týkajících se školství, bylo, že se jedná o instituce, zařízení pedagogického typu. Na první pohled se jevíly jako alternativa k mateřským školám, tedy jakožto součást předškolních zařízení,¹⁷⁶ pouze pro nižší počet dětí. Byl to však jen falešný dojem. Přesto z počátku jsem k nim přistupovala jako k zařízení s ryze pedagogickou, maximálně hospodářskou funkcí. Čím intenzivněji jsem však zkoumala prameny a mediální líčení útlků, tím více se jejich obraz proměňoval. Sílila funkce hospodářská. Nezůstalo to ale pouze u ní, postupně s procházením většího množství materiálu mi z dvojčete klasické školky vznikalo zařízení s vlastním charakterem a osudem. Na konec se mi útulky přímo před očima přetavily na zařízení vícefunkční, hlavně se sociálně-zdravotním účelem. Ukázat a dokázat multifunkčnost, představit útulky ne jako pouhou levnou náhražku školek ale jako zařízení, které mělo smysl, ačkoliv nikdy nevystoupilo, a vlastně ani nemohlo, ze stínu mateřských škol se tak stávalo cílem této práce.

¹⁷⁶ Podotkněme znovu, že samotné mateřské školy byly uznaná jako školní, konkrétně předškolní, zařízení až v roce 1960 a to Zákonem č. 186/1960 Sb. Přesto však vždy byly plně v působnosti ministerstva školství, a i s nimi jako se součástí školství zacházelo, útulky byly dlouho pod ministerstvem sociální péče a částečně i pod ministerstvem zemědělství.

Seznam pramenů a literatury

Prameny

1. Noviny a časopisy

Brněnské noviny, 1912–1917

Český učitel, 1934–1941

Český zemědělec, 1942

Čin, 1946–1948

Lidová demokracie, 1949

Lidové noviny, 1924–1945

Národní listy, 1930

Rudé právo, 1946–1949

Stráž na Dyji, 1947

Venkov, 1939–1944

Vlasta, 1948–1950

2. Archivní prameny

Národní archiv (NA), f. Zemské ústředí péče o mládež, k. 76, Zemědělské útulky v roce 1943

Státní okresní archiv Liberec, fond Městský národní výbor Hrádek nad Nisou, karton 163, Zemědělské útulky a jesle 1946–1976

Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích, fond Městský (Místní) národní výbor v Libochovicích, karton 45, Mateřská škola a dětský útulek 1947–1951

Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích, fond Okresní národní výbor Roudnice nad Labem, karton 14, Žňové útulky 1948–1955

Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích, fond Okresní národní výbor Roudnice nad Labem, karton 203, Žňové útulky, též osobní spisy, pěstounek 1953–1955

Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích, fond Okresní národní výbor Roudnice nad Labem, karton 204, Žňové útulky, též osobní spisy, pěstounek 1956–1959

Státní okresní archiv Semily, fond Městský národní výbor Rokytnice nad Jizerou, karton 55, Zemědělské útulky 1945–1946

Státní okresní archiv Semily, fond Okresní národní výbor Jilemnice, karton 315, Všeobecná sociální péče – zemědělské útulky 1951–1953

Státní okresní archiv Semily, fond Okresní národní výbor Semily, karton 109, Zemědělské útulky 1947–1949

Státní okresní archiv Semily, Fond Okresní národní výbor Semily, karton 271, Zemědělské útulky 1950–1952

Publikované prameny

HOŠKOVÁ, Drahomíra. *Budujeme dětské útulky na vesnici*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1957

Použitá literatura

BARTUŠKOVÁ, Marie. *Pedagogika předškolního věku: učební text pro pedagogické školy pro vzdělání učitelek mateřských škol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964

BARTUŠKOVÁ, Marie. *Pedagogika předškolního věku: učební text pro pedagogické školy pro vzdělání učitelek mateřských škol*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1970

FOUCAULT, Michel, SENELLART, Michel, ed. *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009

HANÁKOVÁ, Petra, Barbara HAVELKOVÁ, Kateřina KOLÁŘOVÁ, et al., HAVELKOVÁ, Hana a Libora OATES-INDRUCHOVÁ, ed. *Vyvláštěný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948-1989*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2015

HENDRICH, Josef. *Úvod do obecné pedagogiky*. 3. vyd. Praha: Profesorské nakladatelství a knihkupectví, 1946. Knihovna středoškolských otázek

HŘAVOVÁ, Aneta. *Učitelka mateřské školy v proměnách času*. České Budějovice, 2016. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Pedagogická fakulta

KALINOVÁ, Lenka. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945-1969*. Praha: Academia, 2007

Masarykův slovník naučný: lidová encyklopedie všeobecných vědomostí. Praha: Československý Kompas, 1927, díl III.

MIŠURCOVÁ, Věra, Dagmar ČAPKOVÁ a Jozef MÁTEJ. *Úvod do dějin předškolní pedagogiky: učebnice pro 4. ročník studijního oboru Učitelství pro mateřské školy na středních pedagogických školách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987. Učebnice pro střední školy

NEČASOVÁ, Denisa. *Buduj vlast - posílíš mír!: ženské hnutí v českých zemích 1945-1955*. Brno: Matice moravská, 2011. Knižnice Matice moravské

NEČASOVÁ, Denisa. Nadčasové stereotypy o ženách v politice. In: *19. století v nás. Mýty, instituce, reprezentace, které nás přežily*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2008, str. 483–490.

RÁKOSNÍK, Jakub a Radka ŠUSTROVÁ. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918-1989*. Praha: NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Knižnice Dějin a současnosti.

REID, Susan E., *The Khrushchev Kitchen: Domesticating the Scientific-Technological Revolution*, *Journal of Contemporary History*, Sage Publications, Inc., 2005, str. 289-316

Statistická ročenka Československé socialistické republiky. Praha: SNTL, 1989.

ŠTOLLEOVÁ, Barbora. *Zemědělství protektorátu Čechy a Morava*. Praha, 2011. Dizertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin. Vedoucí práce Kubů, Eduard.

ŠUSTROVÁ, Radka. *Zastřené počátky sociálního státu. Nacionalismus a sociální politika v Protektorátu Čechy a Morava*, Praha: Argo, 2020

ZAHRA, Tara. *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2011

ZAPADLO, Tomáš. *Činnost Okresní péče o mládež v Hradci Králové (1910-1947)*. Hradec Králové, 2017. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové. Filozofická fakulta